

**TDG MERKEZI AZIÝADA:
ÖSÜŞE GOŞANDY,
DOLANDYRYŞ WE
DURNUKLYLYK**

2026 Ý.

UOK – 327 (100-87) (rusça versiya)
KBK – 66.4 (0)
H – 11

Awtorlar topary:

Baş redaktor – N. DOBRESOWA, «Syýasaty ösdürmek instituty» jemgyýetçilik birleşiginiň müdiriýetiniň başlygy
Esasy awtor-seljeriji – M. SEMENÝAK.
Usulyýet boýunça geňeşçiler – A. MAMBETOW, A. KURBANOWA, «Raýatlaryň gatnaşmagy» jemgyýetçilik gaznasy.

Merkezi Aziýa ýurtlarynda hasabatnyň geňeşçi-awtorlary:

Gazagystan – A. GLADKIH, «ARGO» Raýat jemgyýetini ösdürmek assosiasıyasy, Almaty.
Gyrgyzystan – A. MAMBETOW, A. KURBANOWA, «Raýatlaryň gatnaşmagy» jemgyýetçilik gaznasy.
Täjigistan – H. RASULOWA, «Durnukly ösüş üçin baha bermek» jemgyýetçilik guramasy.
Türkmenistan – S. AGABALAYEW, «Keýik Okara» jemgyýetçilik guramasy.
Özbekistan – N. KARIMBERDIÝEWA, «Ýuksaliş» hereketi.

Taslamanyň administratiw topary:

S. MUSTAFAYEWA, A. BUZURMANKULOWA, Ž. IBRAGIMOW.

N – 11 **Merkezi Aziýada TDG: durnukly ösüşe goşandy, dolandyryş we durnuklylyk.** – Bişkek: Syýasaty ösdürmek instituty, 2026. – 90 sah.

ISBN 978-9967-11-929-1

Şu hasabat Merkezi Aziýa ýurtlarynyň durmuş-ykdysady ösüşine täjirçilik däl guramalaryň goşandyna baha bermäge bagyşlanýar. Gözlegde TDG ykdysadyýetiň gatnaşyjylary, jemgyýetçilik ähmiýetli hyzmatlary üpjün edijiler, döwletiň hyzmatdaşlary, ýerli ösüşiň subýektleri, amaly bilermenlik çeşmeleri we ilatdan hem-de sebitlerden gaýdýan aragatnaşygy geçirijiler hökmünde seredilýär. Adatça doly hasaba alynmaýan goşant görnüşlerine aýratyn üns berilýär: TDG-nyň dolandyryşyň hiline, maýa goýum gurşawyna, hususy sektoryň ösüşine, gowşak toparlar üçin päsgelçilikleriň azalmagyna we ýerli bileleşikleriň durnuklylygyna täsiri. Hasabat Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG-nyň diňe taslamalary yerine ýetirijiler we hyzmat üpjün edijiler bolman, eýsem ösüşiň möhüm çeşmesi bolup durýandygyny görkezýär. Olar iş orunlaryny döredýär, serişdeleri çekýär we paýlaýar, gowşak toparlara kömek edýär, çözgütleri işläp taýýarlamaga we olaryň monitoringine gatnaşýar, ýerli başlangyçlary ösdürýär, telekeçiligi goldaýar hem-de gurşawy adamlar, bileleşikler we işewürlük üçin has durnukly, aýdyň we amatly etmäge ýardam berýär.

Hasabatnyň esasynda Gazagystan, Gyrgyzystan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbekistan boýunça statistikany, mysallary, bilermenleriň bahalaryny we goşant modelleriniň görnüşlerini birleşdirýän sebitleýin jemleme durýar. Gözleg mukdar maglumatlary we hil usullaryny utgaşdyrýar hem-de maglumat toplumlarynyň çäkliiligi we tapawutlary sebäpli gönüden-göni deňeşdirme geçirmezden, TDG-nyň goşandyny birnäçe ölçegde: institusional, ykdysady, durmuş, dolandyryş we tema ölçeglerinde görkezýär. TDG tarapyndan döredilýän çözgütleriň özboluşlylygyna, innowasion häsiýetine, netijeliligine we durnuklylygyna aýratyn üns berilýär. Bu çözgütler iri döwlet we bazar maksatnamalaryny tamamlajy çäye we anyk ugurly iş modelleri hökmünde, şeýle hem döwletiň, bazaryň we maşgalanyň mümkinçilikleri ýeterlik bolmadyk ýerlerde ýüze çykýar. Hasabat Merkezi Aziýanyň ösüşinde TDG-nyň ornuna has takyk düşünmek isleýänleriň ählisi üçin niýetlenendir: döwlet edaralarynyň, raýat sektorynyň, ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň, işewürligiň wekilleri, ylmy işgärler we giň jemgyýetçilik üçin.

Şu gözleg Beýik Britaniýanyň Hökümeti tarapyndan maliýeleşdirilýän «Ykdysady ösüş üçin netijeli dolandyryş» maksatnamasynyň maliýe goldawy bilen taýýarlanyldy.
Neşiriň elektron görnüşi Merkezi Aziýa ýurtlarynyň döwlet dillerinde, rus we iňlis dillerinde şu saýtlarda ýerleşdirildi:
www.dpi.kg, www.yumh.uz.

Neşiriň teksti rus dilinde işlenip taýýarlanandygyny sebäpli, rus dilindäki tekst bilen Merkezi Aziýa ýurtlarynyň döwlet dillerindäki we iňlis dilindäki tekstleriň arasynda tapawut ýüze çyksa, rus dilindäki tekst dogry hasaplanýar.

ndobretsova@dpi.kgOffice@dpi.kgGollanmany ýa-da onuň böleklerini islendik görnüşde we islendik serişdeler arkaly, şol sanda elektron ýa-da mehaniki usullar bilen, fotokopiýa, ses ýazgysy, maglumat saklaýy gurşuşlar we maglumat gözleg ulgamlary arkaly ýaýradanyňyzda neşir edijilere şu elektron poçta salgylary boýunça habar bermegiňizi haýyş edýäris: ndobretsova@dpi.kg, office@dpi.kg

ISBN 978-9967-11-929-1

UOK – 327 (100-87)
KBK – 66.4 (0)

© Syýasaty ösdürmek instituty, 2026
© «Ýuksaliş» hereketi, 2026

Mazmuny:

Raýat üçin. Merkezi Aziýada TDG barada 28 fakt: iş orunlary, salgytlar, ykdysadyýet, hyzmatlar, adamlara kömek we ýurtlaryň ösüşi.....	6
Gysgaltmalaryň we şertli belgileriň sanawy.....	10
Gysgaça mazmun.....	12
Giriş.....	14
1. Edebiýata syn.....	16
2. Usulyýet çemeleşmesi we seljermäniň çäklendirmeleri.....	20
2.1. Gözlegiň umumy logikasy.....	20
2.2. Maglumat ýygnamagyň usullary we çeşmeleri.....	20
2.3. Seljeriş çemeleşmesi.....	21
2.4. Üýtgeşmeler nazaryýetiniň elementleri.....	21
2.5. Netijeleri düşündirmäge çemeleşme.....	22
2.6. Çäklendirmeler.....	22
3. TDG sektorynyň sebitleýin keşbi.....	24
3.1. Sektoryň umumy häsiýetnamasy.....	24
3.2. Guramaçylyk görnüşleri.....	24
3.3. Hasaba alnan, hereket edýän we işjeň işleýän guramalar.....	25
3.4. TDG-nyň esasy iş görnüşleri.....	26
3.5. Maliýeleşdirmegiň çeşmeleri we resurs binýady.....	27
4. TDG goşandyna baha bermegiň ýurt modelleriniň görnüşleri.....	29
5. Şu hasabatnyň maksatlary üçin TDG-nyň goşandy nämeden ybarat?.....	32
6. TDG-nyň institusional (pudaklaýyn) goşandy: sektor ykdysadyýetiň gatnaşyjysy hökmünde.....	33
6.1. TDG iş berijiler hökmünde.....	33
6.2. TDG salgyt töleýjiler we býujet ulgamynyň gatnaşyjylary hökmünde.....	36
6.3. TDG goşulan gymmat öndürijiler hökmünde.....	37
6.4. TDG maliýe serişdelerini çekmegiň we gaýtadan paýlamagyň kanaly hökmünde.....	38
6.5. TDG harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edijileri hökmünde.....	40
7. TDG-nyň dolandyryşyň hiline, maýa goýum gursawyna we hususy sektoryň ösüş şertlerine goşandy.....	41
7.1. TDG döwlet çözgütlerini kabul etmek we özgertmeleri amala aşyrmak sikliniň gatnaşyjylary hökmünde.....	43
7.2. TDG döwlet çözgütleri üçin bilermenlik çeşmesi hökmünde.....	44
7.3. TDG ilatdan gaýdýan aragatnaşyk kanaly hökmünde.....	45

7.4. Jemgyýetçilik monitoringi we hasabatlylyk.....	45
7.5. Özara hereket platformalary we bilelikdäki çözgütler.....	46
8. TDG-nyň ykdysady ösüşe goşandy.....	48
8.1. Durmuş telekeçiligi we inklýuziw ösüş.....	48
8.2. Telekeçiligi, özbaşdak iş üpjünçiligini we ykdysady başarnyklary ösdürmek.....	49
8.3. Ykdysady şertlere täsir edýän infrastruktura we hyzmat taslamalary.....	50
8.4. Ýerli ykdysady işjeňlik we bileleşikleriň ösüşi.....	50
8.5. Ykdysady täsiri bolan innowasiýalar we sanly çözgütler.....	51
9. TDG-nyň durmuş goşandy we hyzmatlara elýeterliligi üpjün etmek.....	53
9.1. Durmuş kömegi we ýöriteleşdirilen hyzmatlar.....	53
9.2. Gowşak toparlary goldamak we elýeterlilik päsgelçiliklerini azaltmak.....	54
9.3. Krizis we dikeldiş hyzmatlary.....	56
9.4. Bähbit görüjileriň mümkinçilikleriniň we ýaşaýyş hiliniň üýtgemegi.....	57
10. TDG-nyň tema goşandy: Merkezi Aziýa boýunça umumy «karta».....	58
10.1. Saglygy goraýyş.....	59
10.2. Bilim we başarnyklary ösdürmek.....	60
10.3. Gender, durmuş integrasiýasy we gowşak toparlar.....	61
10.4. Adalata elýeterlilik we hukuklary goramak.....	63
10.5. Daşky gurşaw we klimat.....	64
10.6. Ýaşlar, medeniýet we durmuş jebisligi.....	65
11. TDG goşandynyň hil häsiýetnamalary.....	67
12. Sebitleýin netijeler.....	68
13. Teklipler.....	71
13.1. Döwlet edaralary üçin (pudagara hyzmatdaşlygy mundan beýläk ösdürmek boýunça teklipler).....	71
13.2. TDG üçin.....	72
13.3. Ösüş boýunça hyzmatdaşlar üçin.....	73
13.4. Gözleg guramalary üçin.....	73
13.5. Bilelikdäki sebitleýin gün tertibi üçin.....	74
13.6. Teklipler amala aşyrylanda göz önünde tutulmaly ýurtlaýyn aýratynlyklar.....	74
Goşundylar.....	76
Goşundy 1. Edebiýata syn üçin edebiýat we çeşmeler sanawy.....	76
Goşundy 2. Edebiýat we maglumat çeşmeleriniň sanawy.....	77
Goşundy 3. Merkezi Aziýa boýunça TDG goşandynyň jemleýji görkezijileri.....	82
Goşundy 4. TDG goşandyna baha bermegiň teklip edilýän üç derejeli indikatorlar ulgamy.....	84
Goşundy 5. Maglumatlaryň ygtybarlylyk derejesi.....	87
Goşundy 6. Täjirçilik däl sektoryň ykdysadyýete we iş üpjünçiligine goşandyny ölçemek boýunça halkara tejribe.....	87

MINNETDARLYK BEÝANY

Awtorlar topary Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň, Täjigistanyň, Türkmenistanyň we Özbegistanyň TDG hem-de döwlet edaralarynyň wekillerine berlen maglumatlar we gözlege goşan goşandy üçin çuňňur minnetdarlyk bildirýär.

ADALGALAR BOÝUNÇA BELLIK

Merkezi Aziýa ýurtlarynyň kanunçylygynda we iş dolanyşygynda raýat jemgyýetiniň guramaçylykly görnüşleri üçin dürli kesgitlemeler ulanylýar – hökümete degişli bolmadyk guramalar (HDG), täjirçilik däl guramalar (TDG), raýat jemgyýetiniň guramalary (RJG), döwlet däl täjirçilik däl guramalar (DNTG). Şu hasabatyň maksatlary üçin «täjirçilik däl guramalar» (TDG) ady saýlanyp alyndy, sebäbi ol Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG) statistika ulgamynda ulanylýar.

MAGLUMATLAR BOÝUNÇA BELLIK

Şu hasabatda ulanylýan mukdar maglumatlarynyň we amaly mysallaryň çeşmeleri Merkezi Aziýa ýurtlarynda hasabatyň geňeşçi-awtorlary tarapyndan taýýarlanan ýurt hasabatlarydyr:

Gazagystan

A. GLADKIH, «ARGO» Raýat jemgyýetini ösdürmek assosiasiýasy, Almaty.

Gyrgyzstan

A. MAMBETOW, A. KURBANOWA, «Raýatlaryň gatnaşmagy» jemgyýetçilik gaznasy.

Täjigistan

H. RASULOWA, «Durnukly ösüş üçin baha bermek» jemgyýetçilik guramasy

Türkmenistan

S. AGABALAÝEW, «Keýik Okara» jemgyýetçilik guramasy

Özbegistan

N. KARIMBERDIÝEWA, «Ýuksaliş» hereketi.

Raýat üçin. Merkezi Aziýada TDG barada 28 fakt: iş orunlary, salgytlar, ykdysadyýet, hyzmatlar, adamlara kömek we ýurtlaryň ösüşi

TDG köplenç diňe grant alýanlar ýa-da aýry-aýry taslamalary ýerine ýetirijiler hökmünde kabul edilýär. Emma Merkezi Aziýa ýurtlary boýunça maglumatlar has giň hakyky ýagdaýy görkezýär: TDG iş orunlaryny döredýär, salgyt töleýär, işewürlikden harytlary we hyzmatlary satyn alýar, serişdeleri çekýär, gowşak toparlara kömek edýär, döwlet çözgütleriniň kämilleşdirilmegine gatnaşýar we ösüş çärelerini döwletiň ýa-da bazaryň adaty mehanizmleri bilen gurşap almak kyn bolan adamlara we sebitlere ýetirýär.

Merkezi Aziýada JBGGular: pudagyň möçberi baradaky bahalandyrys suraty

Maglumatlar ýurt materiallaryna we elýeterli san görkezijilerine esaslanýan sebit boýunça ekspert bahalandyrmasy beýan edýär; görkezijiler resmi jemlenen statistika hasaplanmaýar

Fakt	Düşündiriş
1. Merkezi Aziýada TDG eýýäm ykdysadyýetiň we ösüş ulgamynyň pudagyna öwrüldi.	TDG iş berijiler, salgyt töleýjiler, hyzmat üpjün edijiler, döwletiň hyzmatdaşlary, ýerli ösüşiň gatnaşyjylary we raýatlardan hem-de sebitlerden gaýdýan aragatnaşygyň çêşmesi bolup durýar.
2. Gazagystanda işjeň HDG-leriň sany 18 müňe golaý.	2024-nji ýylyň ahyryna çenli Gazagystanda 17 964 işjeň HDG bardy. Bu sebitde hakyky işleýän guramalaryň iň uly we resmileşdirilen toplumlarynyň biridir.
3. Gazagystanyň TDG-leri 98 müňe golaý iş ornuny üpjün edýär.	2024-nji ýylda sektorda 98 müňe golaý adam işledi; bu ýokary bilim (takmyndan 88 müň) we lomaý söwda (95 müň) ýaly pudaklar bilen deňeşdirerlikdir. Bu zähmet bazarynyň doly bahaly bölegidir.
4. Gazagystanyň TDG-leriniň zähmet haky gaznasy 374,1 mlrd tenge töweregi boldy (773,1 mln ABŞ dollary).	Şeýle zähmet haky möçberi sektoryň maşgalalaryň girdejisini, sarp edijilik islegini we sosial, bilermenlik, bilim hem-de hyzmat ugurlarynda hünärmenleriň iş üpjünçiligini goldaýandygyny aňladýar.

Fakt	Düşündiriş
5. Gazagystanyň TDG-lerinde uly meýletinçilik serişdesi bar – 107 müň adam.	Tölegli işgärler bilen bilelikde bu sektoryň işine gatnaşýan 200 müňden gowrak adamdyr. TDG-niň goşandy hemişelik iş üpjünçiliginden has giňdir.
6. Gazagystanda döwlet sosial zakazy arkaly 33,6 mlrd tenge (69,9 mln ABŞ dollary) 2 167 taslama amala aşyryldy.	Bu TDG-niň döwlet sosial syýasatynyň ýerine ýetirilişine eýýäm girizilendigini we adamlar hem-de bileleşikler bilen aragatnaşyk zerur bolan ýerlerde döwlete hyzmat bermäge kömek edýändigini görkezýär.
7. Gazagystanda TDG gatnaşmagyndaky ýörite sosial hyzmatlar takmynan 45–55 mlrd tenge (91,7–114,6 mln ABŞ dollary) diýlip bahalandyrylýar.	Bu möçberniň 60%-den gowragy býujetden maliýeleşdirilýär: döwlet jemgyýetçilik ähmiýetli hyzmatlary bermek üçin TDG-niň mümkinçiliklerini eýýäm ulanýar.
8. Gyrgyzystanyň TDG-leri 24 müňden gowrak iş ornuny dörettdi.	Bu ylmy we tehniki iş (28 müň adam) hem-de maglumat we aragatnaşyk (39 müň adam) ýaly pudaklar bilen deňeşdirilendir. TDG-niň ortaça aýlygy ýurt boýunça ortaça 36 047 soma (414 ABŞ dollary) garşy 27 605 som (317 ABŞ dollary) boldy.
9. Gyrgyzystanyň işjeň TDG-leri býujete 1,3 mlrd soma golaý (14,9 mln ABŞ dollaryna golaý) töledi.	Bu patent esasynda salgydyň ýyllyk girdejileri bilen deňeşdirilme we ýer salgydynyň möçberine ýakındyr. TDG diňe serişdeleri çekmän, pul serişdelerini býujete hem gaýtarýar.
10. Gyrgyzystanyň TDG-leriniň JIÖ-ä goşandy suw üpjünçiliginiň hem-de sungat, güýmenje we dynç alyş sektorlarynyň goşandyndan ýokarydyr.	Deňeşdirmek üçin: TDG-niň JIÖ-däki paýy 0,67%, suw üpjünçiligi – 0,23%, sungat, güýmenje we dynç alyş – 0,49%. Bu TDG goşandyny ykdysady taýdan düşnükli edýär.
11. Gyrgyzystanyň TDG-leri 2024-nji ýylda 53 mlrd som (609,2 mln ABŞ dollaryna golaý) maliýeleşdiriş çekdi, şu gözlegde bahalandyrylýan goşant berýän maksatlaýyn topar bolsa 14,2 mlrd som (161,7 mln ABŞ dollaryna golaý) boldy.	Bu maliýe girdejileri zähmet haklaryna, hyzmatlara, satyn alyşlara, adamlara goldawa we ýerli ykdysady işjeňlige öwrülýär.
12. Gyrgyzystanyň TDG-leri diňe daşary ýurt grantlaryna bagly däldir.	14,2 mlrd som (161,7 mln ABŞ dollaryna golaý) girdejiniň içinde: hemaýatkärlik kömegi we sadakalar 8,3 mlrd som (95,4 mln ABŞ dollaryna golaý) ýa-da 59%, daşary ýurt tehniki kömegi we grantlar – 2,7 mlrd som (30,5 mln ABŞ dollaryna golaý) ýa-da 19%, býujet goldawy – 0,2 mlrd som (1,8 mln ABŞ dollaryna golaý) ýa-da 1% boldy.
13. Gyrgyzystanyň TDG-leriniň kiçi we orta biznesiň ösüşine goşandy 917 mln som (10,5 mln ABŞ dollaryna golaý) boldy.	Bu çykdaýylar ýerli ykdysadyýete – myhmanhanalara, ulag kompaniýalaryna, çaphanalara, jaý kireýine, iýmit üpjünçiligine, enjam üpjün edijilere we kiçi hem orta biznesiň beýleki subýektlerine gidýär.

TDG Merkezi Aziýada:

ösüşe goşandy, dolandyryş we durnuklylyk

Fakt

Düşündiriş

14. Özbekistanda 10,8 müňden gowrak TDG hasaba alyndy.	2025-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli 10 823 TDG (DNTG) hasaba alyndy, bölümçeler we wekilhanalar bilen birlikde sektorda 11,6 müňden gowrak gurama bar.
15. Özbekistanyň TDG sektorlarynda 77 müňden gowrak adam işleýär.	2024-nji ýylda sektorda 77 535 adam işledi, olaryň 31 740-sy aýal ýa-da 40,9%. Bu zähmet bazarynyň görnükli bölegidir.
16. Özbekistanyň TDG sektorlarynyň 2024-nji ýyldaky umumy pul girdejileri 34,35 trln sum boldy (2,8 mlrd ABŞ dollaryna golaý).	Bu maliýe girdejileri zähmet haklaryna, hyzmatlara, satyn alyşlara, adamlara goldawa we ýerli ykdysady işjeňlige öwrülýär.
17. Soňky 7 ýylda Özbekistan raýat jemgyýeti institutlaryny goldamak üçin 718 mlrd sum (60 mln ABŞ dollaryna golaý) bölüp berdi.	Bu döwletiň TDG arkaly ösüş meselelerini çözüändiginiň giň gerimli subutnamasydyr.
18. Täjigistanda 1 700 jemgyýetçilik guramasy we 411 şahamça hem-de wekilhana hasaba alyndy.	Statistik görünýänlik çäkli bolsa-da, bu sektoryň institusional gerimini görkezýär.
19. Täjigistanyň TDG-lary Milli ösüş geňeşiniň ýanyndaky 14 pudagara iş toparyna gatnaşýar.	Bu raýat sektorynyň diňe taslamalara däl, strategiki meýilnamalaşdyrmaga, monitoringe we çözümleri taýýarlamağa hem goşulandygyny aňladýar.
20. Täjigistanyň 69 guramadan ybarat TDG saýlamasynyň ýylda 250 müň adamy bähbit görüjä öwrülýär.	Bu tutuş sektor däl-de, maglumat ýygnap bolan guramalaryň diňe bir bölegidir. Görkeziji sektoryň işjeň böleginiň gurşaw gerimini görkezýär, ýöne TDG-nyň ähli goşandyny doly açyp görkezmeýär.
21. Täjigistanyň 69 TDG boýunça saýlamasy 53,3 mln somoni (6 mln ABŞ dollaryna golaý) dolanyşygy we 4 mln somoni töweregi salgyt, ýagny 440 müň ABŞ dollarýndan gowrak möçberi görkezdi.	Daşarky serişdelere baglylyk bar bolsa-da, TDG grantlary we taslamalary ýurduň içinde zähmet haklaryna, hyzmatlara, satyn alyşlara we býujet girdejilerine öwürýär.
22. Türkmenistanda resmi taýdan 138 jemgyýetçilik guramasy hasaba alyndy we olaryň hemmesi hereket edýän hasaplanýar.	Sebit üçin bu seýrek mysaldyr: hasaba alnan tutuş sektor bir wagtyň özünde işleýän we hasabat berýän hasaplanýar.

Fakt	Düşündiriş
23. Türkmenistanda TDG maýyplygy bolan 400-den gowrak adama iş berýär.	Körler we kerler jemgyýetiniň okuw-önümçilik kärhanalary iş üpjünçiligini we zähmet rehabilitasiýasyny üpjün edýär. Bu TDG-nyň sosial we ykdsady meseläni bir wagtda çözüändiginiň mysalydyr.
24. 2024-nji ýylda Türkmenistanda 1,2 mln ABŞ dollary töweregi möçberde 22 grant taslamasy amala aşyryldy.	Bu jemgyýetçilik guramalarynyň taslama işjeňliginiň möhüm ölçenip bolýan görkezijisidir.
25. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG döwlete «görünmeýän» meseleleri görmäge kömek edýär.	Monitoring, jemgyýetçilik geňeşleri, iş toparlary, maslahatlaşmalar we bähbit görüjiler bilen iş arkaly TDG hyzmatlardaky näsazlyklary, raýatlar we telekeçiler üçin päsgelçilikleri, infrastruktura we çözümleriň ýerine ýetirilişi bilen bagly meseleleri ýüze çykarýar.
26. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG ýerlerdäki päsgelçilikleri azaltmak arkaly maýa goýum gurşawyny gowulandyryr.	TDG hyzmatlary, infrastrukturany, maglumat elýeterliligi, ilatyň başarnyklaryny we çözümleriň aýdyňlygyny gowulandyrmaga kömek edeninde, ýerli gurşawy işewürlük, maýa goýumlar we özbaşdak iş üpjünçiligi üçin has önünden çaklanyp bolýan edýär.
27. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG ösüşi uzakdaky sebitlere we çetleşdirilen toparlara «ýetirmek» wezipesini ýerine ýetirýär.	TDG adamlar we sebitler bilen işleýär, uzak ýerlerde sosial goldawyň iň giň territorial gurşawyny we anyklygyny üpjün etmekde döwlet edaralaryna ýardam berýär. Adaty döwlet ýa-da bazar mehanizmleriniň ýetmegi kyn bolan toparlar: gowşak toparlar, uzakdaky bileleşikler, maýyplygy bolan adamlar, krizis ýagdaýyndaky maşgalalar, näsaglar, ýaşlar, aýallar we ýerli başlangyçlardyr.
28. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG tarapyndan jemgyýetçilik monitoringi döwletiň we jemgyýetiň serişdelerini tygşytlamaga kömek edýär, olaryň ulanylyşynyň anyklygyny we netijeliligini güýçlendirýär.	Hyzmatlaryň, satyn alyşlaryň, derman üpjünçiliginiň, infrastruktura taslamalarynyň we sosial maksatnamalaryň monitoringi ýalňyşlyklary, aýdyň däl we netijesiz çözümleri ir ýüze çykarmaga kömek edýär.

Gysgaltmalaryň we şertli belgileriň sanawy

Gysgaltmalar

CAF	Charities Aid Foundation.	TDG	täjirçilik däl guramalar.
HSE	HSE University.	DNTG	döwlet däl täjirçilik däl guramalar (Özbegistanda resmi ulanylýan adalga).
ICNL	International Center for Not-for-Profit Law / Täjirçilik däl hukuk boýunça halkara merkez.	KHN	kadalaşdyryjy hukuk namalary.
OECD	Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasy.	HDG	hökümete degişli bolmadyk guramalar.
UNDP	United Nations Development Programme / BMG-niň Ösüş maksatnamasy.	MST	milli statistika komiteti.
JIÖ	jemi içerki önüm.	RJG	raýat jemgyýetiniň guramalary.
JGÝ	jemi goşulan gymmat.	YDGI	ykdysady iş görnüşleriniň umumy klassifikatory.
GÇE	gaýtadan dikeldilýän energiýa çeşmeleri.	BMG	Birleşen Milletler Guramasy.
DÜKH	döwlet tarapyndan kepillendirilen hukuk kömegi.	BMG MHU	BMG-niň Milli hasaplar ulgamy.
DSG	Döwlet salgyt gullugy.	IBMSSK	ilkinji bejeriş-sanitariýa kömegi.
DSZ	döwlet sosial zakazy.	DÖSM	durmuş-ykdysady ösüş maksatnamasy.
SÖI	Syýasaty ösdürmek instituty.	ÝEŞ	ýaşayyş jaý eýeleriniň şereketi.
HG	halkara guramalar.	MA	Merkezi Aziýa
KOB	kiçi we orta biznes.	DÖM	Durnukly ösüş maksatlary.
KOE	kiçi we orta kärhanalar.	AJ	adatdan daşary ýagdaýlar.
ÝÖD	ýerli öz-özüňi dolandyryş.		

Şertli belgiler

Sebit	Merkezi Aziýa.
Merkezi Aziýa ýurtlary	Gazagystan, Gyrgyzystan, Täjigistan, Türkmenistan, Özbegistan.
TDG sektory	şu hasabatnyň çäklerinde seredilýän täjirçilik däl guramalaryň jemi.
Hasaba alnan guramalar	hakyky işjeňligine garamazdan resmi hukuk derejesi bolan guramalar.
Hereket edýän guramalar	iş alyp barýan we/ýa-da hasabat berýän guramalar.
Işjeň işleýän guramalar	yzygiderli iş alyp barýan we seljermäniň iş toplumyna girizilen TDG.
TDG-nyň bähbit görüjileri	TDG-nyň işinden göni kömek, hyzmat ýa-da peýda alýanlar.
TDG-nyň goşandy	TDG-nyň özüşe institusional, dolandyryş, ykdysady, durmuş, tema we hil goşandy.
Institusional goşant	TDG-nyň ykdysadyýet sektory hökmünde goşandy: iş üpjünçiligi, zähmet haky, salgytlar, maliýe akymlyary, satyn alyşlar, goşulan gymmat.
Dolandyryş goşandy	TDG-nyň döwlet syýasaty sikline, çözgütleriň bilermenlik seljermesine, monitoringe, jemgyýetçilik gözegçiligine we gaýdýan aragatnaşygy ýetirmäge gatnaşmagy.
Tertipnama işi arkaly ykdysady goşant	TDG-nyň telekeçiligi, özbaşdak iş üpjünçiligini, ykdysady başarnyklary, infrastrukturany we ýerli ykdysadyýeti ösdürmäge goşandy.
Durmuş goşandy	gowşak toparlar üçin hyzmatlar, kömek, utgaşdyryjy goldaw we elýeterlilik päsgelçiliklerini azaltmak.
Tema goşandy	TDG-nyň aýratyn ugurlar boýunça goşandy: saglygy goraýyş, bilim we başarnyklary ösdürmek, gender we durmuş integrasiýasy, adalata elýeterlilik, ekologiýa, garyplyga garşy göreş, ýerli ösüş, ýaşlar we medeniýet.
Goşandyň hil häsiýetnamalary	özboluşlylyk, innowasionlyk, netijelilik, durnuklylyk we ösüşi uzakdaky bileleşiklere, çetleşdirilen hem-de gowşak toparlara «ýetirmek» wezipesi.

Gysgaça mazmun

Gözleg Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG-nyň durmuş-ykdysady ösüşiň durnukly gatnaşyjysy bolup durýandygyny görkezýär. Gazagystanda 2024-nji ýylyň ahyryna çenli maglumatlar binýadynda 17 964 işjeň HDG görkezildi, sektorda 97 758 adam işledi, şeýle hem 107 müň meýletinçi hasaba alyndy. Gyrgyzystanda TDG işine 34 682 adam gatnaşýar, şol sanda 24 414 işgär, 4 857 daşarky bilelikde işleýän we 5 411 meýletinçi/tölegsiz işgär. Özbegistanda 10 823 DNTG hasaba alyndy, sektorda bolsa 70 müňden gowrak adam işleýär. Täjigistanda 1 700 jemgyýetçilik guramasy we 411 şahamça hem-de wekilhana hasaba alyndy, Türkmenistanda bolsa 138 jemgyýetçilik guramasy hereket edýär, olaryň hemmesi işleýän we hasabat berýän hasaplanýar. Bu maglumatlar sebitde TDG sektorynyň ölçenip bolýan institusional gerime eýedigini we ykdysadyýetiň, durmuş infrastrukturasynyň hem-de ösüş ulgamynyň möhüm bölegi hökmünde seredilmelidigini görkezýär.

Sebitleýin derejede TDG goşandynyň birnäçe görnüşi has aýdyň görünýär. Birinjiden, bu institusional goşantdyr: iş orunlary, zähmet haky gaznasy, salgyt we sosial tölegler, maliýe akymlyry, harytlaryň we hyzmatlaryň satyn alynmagy, JIÖ-ä goşant. Iň görkezme mysal Gyrgyzystanda ýüze çykýar: 2024-nji ýylda işjeň işleýän TDG 10,56 mlrd somdan gowrak (120 mln ABŞ dollaryndan gowrak) jemi goşulan gymmat dörettdi, bu ýurduň JIÖ-niň 0,67%-ine deňdir, býujete 1,3 mlrd soma golaý (15 mln ABŞ dollaryna golaý) töledi, sektoryň umumy maliýe girdejileri 53 mlrd soma golaý (610 mln ABŞ dollaryna golaý) boldy, şu gözlegde bahalandyrylýan goşant berýän maksatlaýyn topar boýunça bolsa 14,2 mlrd som (161,7 mln ABŞ dollaryna golaý) boldy. Özbegistanda DNTG sektorynyň 2024-nji ýyldaky pul girdejileriniň umumy möçberi 34 350,3 mlrd sum (2,8 mlrd ABŞ dollary) boldy, soňky ýedi ýylda raýat jemgyýeti institutlaryny goldamak üçin döwlet býujetinden 718 mlrd sum (60 mln ABŞ dollaryna golaý) bölünip berildi. Gazagystanda döwlet sosial zakazy arkaly 2024-nji ýylda 33,6 mlrd tenge (70 mln ABŞ dollaryna golaý) 2 167 taslama amala aşyryldy. Täjigistanda 69 RJG boýunça saýlama 53,3 mln somoni (6 mln ABŞ dollaryna golaý) dolanyşygy we 4 mln somonä golaý (440 müň ABŞ dollaryndan gowrak) salgydy görkezdi, Türkmenistanda bolsa 2024-nji ýylda 22 grant taslamasy amala aşyryldy, TDG ýanyndaky kärhanalar maýyplygy bolan 400-den gowrak adamy iş bilen üpjün edýär.

Ikinjiden, hasabat TDG-nyň dolandyryşyň hiline, maýa goýum gurşawyna we hususy sektoryň ösüş şertlerine goşandyny görkezýär. TDG diňe hyzmat bermeyär, olar döwlet çözgütlerini ara alyp maslahatlaşmak sikline, jemgyýetçilik monitoringine, özgertmeleriň bilermenlik goldawyna gatnaşýar, ilatdan gaýdýan aragatnaşygy döwlete ýetirýär we ýerlerde düzedişleri hem-de üýtgetmeleri talap edýän ulgamlaryň kynçylyklary ýüze çykarmaga kömek edýär. Täjigistanda TDG wekilleri Milli ösüş geňeşiniň ýanyndaky 14 pudagara iş toparyna gatnaşýar. Gazagystanda TDG jemgyýetçilik geňeşleriniň, grant mehanizmleriniň we döwlet sosial zakazynyň ulgamyna girizildi. Özbegistanda TDG goldawynyň institusional infrastrukturasyny DNTG portaly, jemgyýetçilik geňeşleri, döwlet grantlary we sebit gaznalary arkaly ösdürilýär. Şol bir wagtda Özbegistanyň mysaly sektoryň institusional ösüşiniň onuň jemgyýetçilik tarapyndan tanalmagyny öz-özünden kepillendirmeyändigini görkezýär: käbir raýatlar üçin TDG-nyň (DNTG) orny ýeterlik derejede düşnükli däl. Gyrgyzystanda TDG özgertmeleriň ýerine ýetirilişiniň monitoringine, jemgyýetçilik ähmiýetli hyzmatlary bermäge we ösüş maksatnamalaryny işläp taýýarlamağa gatnaşýar. Şeýlelikde, TDG diňe döwletiň hyzmatdaşlary bolman, eýsem telekeçilik, maýa goýumlar we ýerli ösüş üçin has aýdyň, öňünden çaklanyp bolýan we özüne çekiji gurşawyň möhüm bölegi bolup çykyş edýär.

Üçünjiden, gözleg TDG-nyň durmuş, tema we hil goşandyny görkezýär. Raýat sektorynyň guramalary saglygy goraýyş, bilim, durmuş integrasiýasy, adalata elýeterlilik, ekologiýa, ýerli ösüş, garyplyga garşy göreş we telekeçiligi ösdürmek ugurlarynda işleýär. Olaryň goşandy diňe gerimi bilen däl, hili bilen hem möhümdir. Hasabat TDG goşandynyň baş esasy hil häsiýetnamasyny belleýär: özboluşlylyk, innowasionlyk, netijelilik, durnuklylyk we ösüş kyn barylýan, çetleşdirilen hem-de gowşak sebitlere we toparlara

«ýetirmek» ukyby. Hut şu häsiýetler TDG-ä maşgala, döwlet ýa-da bazar tarapyndan doly gurşalyp bilinmeýän meseleleri çözmäge, uzakdaky sebitler, gowşak we sany az toparlar bilen işlemäge, şeýle hem kömegi we çözgütleri adaty administratiw mehanizmler bilen gurşap almak kyn bolanlara ýetirmäge mümkinçilik berýär. Sektoryň esasy aýratynlyklarynyň biri hem şundadyr: TDG diňe hyzmatlary däl, eýsem soňra özgertmelere, hyzmatlara, ýerli özüşe we dolandyrys tejribesine täsir edip biljek mesele çözmegiň amaly modellerini döredýär.

Gözlegiň wajyplygy birnäçe ýagdaý bilen kesgitlenýär. Birinjiden, Merkezi Aziýada TDG-nyň goşandyny diňe taslamalar we grantlar arkaly däl, eýsem ykdysadyýet, dolandyrys, hyzmatlaryň hili we ýerli ösüş arkaly bahalandyrylan ulgamlaryň gözlegler örän az. Ikinjiden, sebitde TDG barada jemgyýetçilik garaýşy deň däl: amaly peýdanyň ykrar edilmegi bilen birlikde daşarky täsir, grantlara baglylyk we sektoryň ikinji derejeli orny baradaky stereotipler saklanyp galýar. Bu TDG goşandyna baha bermek boýunça jemgyýetçilik talapyny döredýär. Üçünjiden, maýa goýum gurşawyna, sebitleriň durnuklylygyna, dolandyrysýň hiline we pudagara hyzmatdaşlyga ünsüň artýan häzirki döwründe TDG-nyň diňe sosial ugra däl, eýsem raýatlar, bileleşikler we telekeçiler üçin päsgelçilikleri azaltmaga-da goşant goşýandygyny görkezmek aýratyn möhümdir. Bu bolsa TDG goşandyna baha bermek boýunça döwlet talapyny döredýär. Şeýlelikde, hasabat amaly jemgyýetçilik we döwlet talapyna jogap berýär: TDG goşandyny görnünýän, ölçenip bolýan we jemgyýet tarapyndan ykrar edilen etmek.

Şol bir wagtda hasabat subutnama binýadynyň çäklendirmelerini hem obýektiv görkezýär. Ýurtlar boýunça guramalaryň kesgitlemelerinde we gurşawynda, statistikanyň dolulygynda, makroykdysady maglumatlaryň elýeterliliginde we hil materiallarynyň çuňlugynda möhüm tapawutlar bar. Guramalaryň hasaba alnyşy, aýry-aýry maliýe akymlyry, taslamalaryň, hyzmatlaryň we bähbit görüjileriň sany has gowy hasaba alnýar; adamlaryň ýagdaýynda, durmuş hilinde, iş üpjünçiliginiň derejesinde, netijeleriň durnuklylygynda we döwlet dolandyrys tejribesinde uzak möhletli üýtgeşmeler bolsa has pes derejede görkezilýär. Şonuň üçin hasabat ýurtlaryň emeli simmetrik mukdar deňeşdirmesini gurmaýar, eýsem statistikany, mysallary, bilermen bahalaryny we goşant modelleriniň görnüşlerini birleşdirýän sebitleýin jemleme usulyny ulanýar. Onuň özboluşlylygy hem şundadyr: bu Merkezi Aziýa üçin TDG goşandyny bir wagtyň özünde birnäçe ölçegde – institusional, ykdysady, dolandyrys, durmuş we tema ölçeglerinde beýan etmegiň ilkinji synanyşyklarynyň biridir.

Esasy sebitleýin netije şundan ybarat: Merkezi Aziýada TDG durnukly ösüşiň möhüm çeşmesidir, emma olaryň goşandynyň milli maglumat ulgamlarynda görnünýän derejesi dürli we köplenç ýeterlik däl. Bu goşandy mundan beýläk ykrar etmek üçin iş üpjünçiliginiň, maliýe akymalarynyň, salgyt tölegleriniň, meýletin zähmetiň, goşulan gymmatyň we tertipnama işiniň netijeleriniň has yzygiderli hasabyny ösdürmek, şeýle hem açyk hasabatlylygy, deňeşdirip bolýan görkezijileri we pudagara özara hereket mehanizmlerini güýçlendirmek zerurdyr. Döwlet edaralary üçin bu döwlet meýilnamalaşdyrmasyň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen TDG mümkinçiliklerini hasaba almagyň mehanizmlerini mundan beýläk ösdürmegiň maksadalaýykdygyny aňladýar. TDG-nyň özlari üçin – netijeleri resminamalaşdyrmagy we jemgyýetçilige hödürlemegi güýçlendirmek; ösüş boýunça hyzmatdaşlar we gözleg guramalary üçin bolsa – baha bermek usullaryny we goşandy hasaba almagyň umumy sebitleýin standartlaryny goldamakdyr.

Giriş

Soňky onýyllyklarda täjirçilik däl guramalar Merkezi Aziýa ýurtlarynyň jemgyýetçilik, durmuş we ykdysady durmuşynyň görnükli bölegine öwrüldi. Olar sosial goldawdan, bilimden, saglygy goraýyşdan we hukuklary goramakdan başlap, ekologiýa, ýerli ösüş, telekeçilik, ýaşlar syýasaty we raýatlaryň çözgüt kabul etmäge gatnaşmagy ýaly dürli ugurlarda işleýär. Şol bir wagtda sebitde TDG baradaky garaýyşlar deň däl: käbirleri olary amaly kömegiň we goragyň çeşmesi, beýlekiler jemgyýetçilik ähmiýetli meseleleri çözmekde bilermenlik çeşmesi we hyzmatdaş hökmünde görýär, jemgyýetçilik gürrüňiniň bir bölegi bolsa TDG işini häzirem daşarky täsir, grantlara baglylyk ýa-da negatiw stereotipler bilen baglanyşdyrýar.

TDG-nyň toplanan iş tejribesi indi olaryň barlygyny umumy ykrar etmekden, olaryň nähili jemgyýetçilik gymmatyny döredýändigine, haýsy meseleleri çözmäge kömek edýändigine we olaryň goşandyny çözgüt kabul etmekde, statistikada hem-de ösüş baradaky jemgyýetçilik düşüňjesinde nädip has gowy hasaba alyp bolýandygyna has düşüňjeli baha bermäge geçmäge mümkinçilik berýär.

Merkezi Aziýa ýurtlarynyň ösüşine täjirçilik däl guramalaryň goşandyna baha bermek bu sektoryň işini beýan etmek üçin-de, onuň ösüş ulgamyndaky ornuna has takyk düşünmek üçin-de zerurdyr. TDG sosial, ykdysady, hukuk, ekologik we dolandyryş meselelerini çözmäge gatnaşýar, emma bu işiň netijeleri giň jemgyýetçilik, işewürlük we döwlet institutlarynyň bir bölegi üçin köplenç ýeterlik derejede görünmeýär. Netijede, TDG goşandy aýry-aýry taslamalar, grant maliýeleşdirmesi, köpçülikleýin çäreler ýa-da belli toparlar bilen iş arkaly bölekleyin kabul edilip bilýär, adamlar, bileleşikler we dolandyryş ulgamlary üçin nähili üýtgeşmeleriň döredilýändigini barada bitewi düşüňje kemala gelmeýär.

Sebitiň köp ýurtlarynda TDG resmi hukuk kanunylygyna eýedir: olar hasaba alnandyr, milli kanunçylygyň çäklerinde işleýär, hasabat berýär, taslamalary amala aşyrýar we döwlet edaralary bilen gatnaşyk saklaýar. Emma sektoryň durnukly jemgyýetçilik ykrar edilmegi has giň binýady talap edýär. Postsowet şertlerinde TDG hemişe jemgyýetçilik gurluşynyň adaty we däp bolan bölegi hökmünde kabul edilmeyär, sebäbi özbaşdak raýat guramalary baradaky taryhy ýat çäklidir, köpçülikleýin hereketiň köp görnüşleri bolsa uzak wagtlap döwlet ýa-da döwletleşdirilen gurluşlar bilen baglanyşdyrylyp geldi. Şonuň üçin TDG-nyň däp bolan kanunylygy haýal kemala gelýär we köp babatda jemgyýetiň olaryň gündelik durmuşdaky amaly peýdasyny näderejede görýändigine baglydyr.

TDG-nyň harizmatik kanunylygy olaryň jemgyýet we döwlet üçin möhüm meseleleri çözmekdäki ähmiýetli goşandynyň ykrar edilmegi bilen baglanyşyklydyr. Ol sektoryň işi adamlara hakyky kömek, hyzmatlaryň ösüşi, hukuklaryň goralmagy we jemgyýetçilik ähmiýetli meseleleri çözmäge gatnaşmak hökmünde kabul edilende ýüze çykýar. Bu ýagdaýda goşanda baha bermek jemgyýetçilik ynamyny we institusional ykrar edilmegi güýçlendirmegiň guralyna öwürülýär. Ol TDG-nyň diňe grant alýan guramalar dældigini görkezmäge mümkinçilik berýär. Olar ösüşde möhüm rol oýnaýar: hyzmat berýär, iş orunlaryny döredýär, salgyt töleýär, serişdeleri çekýär, gowşak toparlary goldaýar, çözgütleri işläp taýýarlamaga gatnaşýar, ilatdan gaýdýan aragatnaşygy döwlete ýetirýär, ýerli başlangyçlary ösdürýär, maýa goýumlar üçin has aýdyň we özüne çekiji gurşawy kemala getirýär hem-de sosial we ykdysady meseleleri çözmegiň täze çemeleşmelerini hödürleýär. Bu goşant näçe düşnükli bolsa, TDG, döwlet, işewürlük, ösüş boýunça hyzmatdaşlar we jemgyýet arasynda konstruktiv özara hereket üçin şonça köp esas döreýär, Merkezi Aziýa ýurtlarynyň raýatlary üçin peýda hem şonça artýar.

Şol bir wagtda Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG-nyň jemgyýetçilik ähmiýeti diňe olaryň kömek bermek, okatmak ýa-da taslamalary ýerine ýetirmek ukyby bilen bagly däl. Goşandyň möhüm bölegi TDG-nyň resmi çözgütler bilen adamlaryň hakyky ýaşayyş ýagdaýynyň arasyndaky aralygy azaltmagyndan ybaratdyr. Bähbit görüjiler, ýerli bileleşikler we sebitler bilen hemişelik aragatnaşyk arkaly TDG maksatnamalaryň ýerine ýetirilişindäki näsazlyklary beýlekilerden ir görüp bilýär, çetleşdirilen toparlary ýüze çykarýar, ykdysady gatnaşyklaryň ýüzbe-ýüz bolýan administratiw päsgelçiliklerini kesgitleýär we maksatnamalaryň ýerli şertlerde amala aşyrylyşy barada döwlet edaralaryna maglumat berýär. Bu

wezipede TDG ýerli başlangyçlaryň, hususy sektoryň we maýa goýumlaryň ösüşi üçin öňünden çaklanyp bolýan hem-de amatly aýdyň gurşawy döretmek boýunça maslahatlar arkaly ösüş üçin has amatly şertleriň kemala gelmegine ýardam edýär, döwlet çözgütleriniň bilermenlik goldawyny, aýdyňlygyň ýokarlanmagyny we netijeli ýerine ýetirilmegini üpjün edýän jemgyýetçilik mehanizmini döredýär.

Merkezi Aziýa ýurtlary üçin bu wezipe aýratyn ähmiýete eýedir. Sebitle TDG sektory birmeňzeş däl: hukuk görnüşleri, adalgalar, döwlet bilen özara hereket modelleri, maliýeleşdiriş çeşmeleri, maglumatlaryň açyklyk derejesi we mukdar taýdan baha bermek mümkinçilikleri tapawutlanýar. Käbir ýurtlarda TDG-nyň goşandy iş üpjünçiligi, maliýe akymlyry we statistika arkaly has gowy görünýär; beýlekilerde bolsa döwlet maksatnamalaryna, bilermenlik meýdançalaryna, sosial hyzmatlara, jemgyýetçilik monitoringine ýa-da kyn barylýan toparlar bilen işe gatnaşmak arkaly ýüze çykýar. Şonuň üçin sebitleýin hasabat ýurt materiallarynyň mehaniki birleşdirilmegi däl. Onuň wezipesi umumy kanunalaýyklyklary we tapawutlary ýüze çykarmak, TDG goşandynyň esasy görnüşlerini görkezmek hem-de bu goşandyň haýsy bölekleriniň eýýäm ölçenip bilinýändigini, haýsysynyň bolsa has ösen subutnama binýadyny talap edýändigini kesgitlemekdir.

Şu hasabatnyň maksady – Merkezi Aziýa ýurtlarynyň durmuş-ykdysady ösüşine TDG-nyň goşandyna baha bermekdir. Bu baha olaryň ykdysadyýetiň gatnaşyjylary, jemgyýetçilik ähmiýetli hyzmatlary üpjün edijiler, döwletiň hyzmatdaşlary, ýerli ösüşiň subýektleri, amaly bilermenlik çeşmeleri, ilatdan we sebitlerden gaýdýan aragatnaşygy geçirijiler, şeýle hem maýa goýum gurşawynyň we hususy sektoryň ösüş şertleriniň gowulanmagyna ýardam berýän aktorlar hökmünde ornuny öz içine alýar. Ikinji derejeli maksat – Merkezi Aziýanyň 5 ýurdundan TDG-nyň arasynda, şol sanda goşanda baha bermek ulgamyny, tejribe alyşmak üçin goşmaça mümkinçilikleri döretmek, şeýle hem bu bahalandyrmany jemlemek we netijeliligini ýokarlandyrmak üçin görkezijiler platformasyny (ulgamyny) işläp taýýarlamakdyr.

Bar bolan hasap ulgamlarynyň doly görkezmeýän goşant görnüşlerine aýratyn üns berilýär: bähbit görüjileriň ýagdaýyndaky üýtgeşmeler, hyzmatlara elýeterliligiň gowulanmagy, jemgyýetçilik gatnaşygynyň güýçlenmegi, gowşaklygyň azalmagy, ykdysady mümkinçilikleriň ösüşi we ýerlerdäki çözgütleriň hiliniň ýokarlanmagy.

Hasabat ýurt materiallaryna, goşmaça mukdar bahalandyrmasy, kabinet seljermesine, üstünlik wakalaryna, fokus-toparlaryň maglumatlaryna, söhbetdeşliklere we elýeterli resmi çeşmelere daýanýar. Şeýle çemeleşme institusional görkezijileri, pudaklaýyn mysallary, goşandyň hil häsiýetnamalaryny we sebitleýin jemlemäni utgaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda hasabat subutnama binýadynyň çäklendirmelerini göz önünde tutýar: ýurtlar boýunça maglumatlar dolulygy, deňeşdirip bolýandygy, döwürleri, guramalary gurşawy we maglumatlaryň açylyş derejesi boýunça tapawutlanýar. Şonuň üçin seljerme ýurtlaryň emeli simmetrik deňeşdirmesini gurmaga çalyşmaýar, eýsem TDG goşandynyň dürli milli şertlerde nähili ýüze çykýandygyny görkezýär.

Gözlegiň esasy logikasy TDG peýda getirýärmä we haýsy taslamalary amala aşyrýar diýen soragdan, olaryň işi netijesinde hut nämeleriň üýtgeýändigini baradaky soraga geçmekden ybaratdyr. Şeýle geçiş ykdysady ösüş wezipeleri üçin hem aýratyn möhümdir. Döwlet üçin ol syýasatyň ýerine ýetirilişiniň hilini ýokarlandyrmakda we sebitleriň ösüş päsgelçiliklerini azaltmakda TDG-nyň hyzmatdaş hökmünde mümkinçiliklerini has gowy görmäge kömek edýär. Işewürlük we hususy sektor üçin – TDG-nyň diňe sosial araçylar bolman, eýsem esasan hem ýerli derejede has öňünden çaklanyp bolýan, durnukly we özüne çekiji işewürlük gurşawyny kemala getirmegiň gatnaşyjylary bolup biljekdigine düşünmäge mümkinçilik berýär. Jemgyýet üçin bolsa sektor adamlara, maşgalalara, bileleşiklere we sebit ýurtlaryna nähili amaly peýda döredýändigini görkezýär.

1. Edebiýata syn

1.1. Kanunylyk nazaryýeti we TDG goşandynyň ykrar edilmegi meselesi

Täjirçilik däl guramalar baradaky edebiýat TDG-niň öşüşe goşandy baradaky edebiýatdan ep-esli giňdir. Gözlegleriň köpüsi hukuk gurşawyna, raýat giňişligine, TDG bilen döwletiň gatnaşyklaryna, jemgyýetçilik gatnaşygyna, ynama we sektoryň umumy ýagdaýyna gönükdirilýär. Munuň tersine, TDG-niň ykdysadyýetde, durmuş ulgamynda, dolandyryşda we ýaşayyş hilinde nämeleri üýtgedýändigine ulgamlaryň jogap berýän neşirler has seýrek duş gelýär. Bu boşluk diňe Merkezi Aziýa üçin däl, halkara edebiýat üçin hem häsiýetlidir: raýat jemgyýeti barada uly maglumat toplumu bolan ýerlerde-de onuň öşüşe goşandy köplenç doly analitiki syn hökmünde däl-de, gytaklaýyn, bölekleyin ýa-da aýratyn mysallar arkaly görkezilýär [3], [5], [9], [15].

Bu boşlugy ýeňip geçmek üçin iň netijeli nazary esas kanunylyk nazaryýetidir. Klassiki Weber däbinde kanunylyk aktoryň hereket etmäge hukugynyň ykrar edilmegi bilen baglanyşykly bolup, üç esasa – döp bolan, harizmatik we kanuny-ratsional esaslara daýanýar [1]. Guramaçylyk nazaryýetinde kanunylyk has giň manyda düşündirilýär: guramanyň islenýän, ýerlikli we jemgyýetde paýlaşylýan kadalara hem-de garaşmalara laýyk hökmünde kabul edilmegi [2]. TDG seljermesi üçin bu olaryň goşandy baradaky soragyň diňe maksatnamalaryň netijeliligi däl, eýsem döwletiň, jemgyýetiň, işewürligiň we ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň TDG-ni ösüşiniň ýerlikli we gymmatly gatnaşyjsy diýip näme üçin kabul edýändigini baradaky soragdygyny aňladýar. Şonuň üçin TDG goşandy baradaky çekişme olaryň ykrar edilmegi, ynam we jemgyýetçilik peýdalylygy baradaky çekişme bilen berk baglanyşyklydyr [1], [2].

TDG babatda kanunylyk nazaryýeti aýratyn möhümdir, sebäbi resmi taýdan bar bolmaga hukuk durnukly jemgyýetçilik ykraryny kepillendirmeyär. TDG-niň hasabatlylygy baradaky edebiýatda TDG-niň bir wagtda döwletiň, ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň, bähbit görüjileriň we jemgyýetiň garaşmalarına jogap bermelidigi, hasabatlylyk baradaky düşüňjeleriň bolsa TDG-leriň özünde-de, gyzyklanýan taraplarda-da bölekleyin we özara doly sazlaşdyrylmadyk ýagdaýda galýandygy birnäçe gezek nygtalýar [10]. Patrik Kilbiniň işleri hem TDG-niň kanunylygynyň diňe hukuk taýdan hasaba alynmak ýa-da bähbitleri wekilçilik etmek bilen çäklenmeýändigini görkezýär; ol guramanyň gymmatlyklaryna we guramanyň kimiň bähbidine hereket edýän bolsa, şolaryň öňündäki hasabatlylyk mehanizmlerine daýanýar [11], [12]. Şeýlelikde, TDG goşandy diňe netijeleriň toplumu hökmünde däl, olaryň giň manydaky kanunylygyny kemala getirýän esasy mehanizmleriň biri hökmünde seredilmelidir.

1.2. TDG goşandyny ölçemek: statistiki görüňänlik we usulyýet çäklendirmeleri

Halkara edebiýatda täjirçilik däl sektoryň statistiki görüňänligi meselesi möhüm orun eýeleýär. BMG-niň milli hasaplar ulgamynda täjirçilik däl guramalar boýunça gollanma TDG-niň aýratyn we ähmiýetli sektor hökmünde aýratyn statistik hasaba alyş talap edýändigini kesgitledi [3]. Täjirçilik däl we olara ýakyn institutlar hem-de meýletinçilik işi boýunça täzelenen kömekçi hasap raýat jemgyýetini resmi ykdysady statistikada has görüňän etmek maksady bilen bu ugry ösdürýär [4]. Lester Salamon we kärdeşleriniň deňeşdirme gözlegleri, şeýle hem J. Keýsiniň syny esasy meseläniň sektoryň ýoklugynda däl-de, onuň ölçeglerini, gurluşyny we goşandyny ölçemek üçin bitewi halkara deňeşdirilýän maglumat binýadynyň hem-de ylalaşykly usulyýetiň ýokdugyndygyny görkezýär [6], [7]. Şeýlelikde, TDG goşandyny ölçemek olaryň institusional görüňänliginiň we ykrar edilmeginiň şertine öwrülýär.

Edebiýatyň aýratyn bölegi TDG-niň täsirini ölçemäge bagyşlanyp, munuň nähili çylşyrymlydygyny görkezýär. Täsiire baha bermek baradaky edebiýatda TDG-ni tagallalary we derrew görüňän mukdar netijeleri (inputs we outputs), mysal üçin taslamalaryň, okadylan adamlaryň, kömek alanlaryň ýa-da

maliýeleşdiriş möçberleriniň sany arkaly bahalandyrmagyň has aňsatdygy nygtalýar. Emma bähbit görüjileriň ýagdaýyndaky üýtgeşmeler we uzak möhletli täsir (outcomes we impact), ýagny adamlaryň, bileleşikleriň we institutlaryň durmuşyndaky durnukly üýtgeşmeler arkaly baha bermek has kyn bolýar [8]. Täsiire baha bermek uzak möhletli üýtgeşmeleriň TDG-niň anyk hereketleri bilen baglanyşygyny subut etmek meselesi, şeýle hem dürli guramalaryň we platformalaryň maglumatlarynyň deňeşdirip bolmaýandygy sebäpli çylşyrymlaşýar [8], [10]. Raýat jemgyýeti we ösüş boýunça ýurtara deňeşdirme seljermesine esaslanýan edebiýat hem gözlegçileriň köplenç ölçeğiň berk gelmegi bilen hakyky syýasat üçin ähmiýetliligiň arasynda saýlamaga mejbur bolýandygyny görkezýär: elýeterli maglumatlar adaty sektoryň giň we uzak möhletli goşandy barada ynamly netije çykarmak üçin ýeterlik bolmaýar [9]. Şonuň üçin TDG goşandyna gönüden-göni mukdar taýdan baha bermek synanyşyklary seýrek galýar, çekişme bolsa köplenç olaryň jemgyýetçilik täsirinden guramalaryň içerki netijeliligine süýşýär [8]-[10].

1.3. TDG institusional aktor hökmünde: raýat giňişligi, dolandyryşyň hasabatlylygy we ösüş şertleri

Möhüm nazary mesele TDG-ni diňe hyzmat üpjün edijiler däl, institusional gurşawy üýtgedip bilýän aktorlar hökmünde hem görmek zerurlygy bilen baglydyr. K. Herrold we H. Abu-Assiniň işi diňe sosial hyzmatlary bermäge gönükdirilen TDG-leriň hem belli şertlerde gatnaşmak meýdançalaryny döretmek, raýatlar bilen özara hereket etmek we ýerli amallary üýtgetmek arkaly has giň institusional we jemgyýetçilik netijelerine ýardam edip bilýändigini görkezýär [13]. Bu şu gözleg üçin aýratyn möhümdir, sebäbi «hyzmat» bilen «jemgyýetçilik roluny» berk garşy goýmakdan gaça durmaga mümkinçilik berýär. TDG-niň özüşe goşandy görnüşü boýunça hyzmat häsiýetli, emma netijeleri boýunça institusional bolup biler: bilimleriň toplanmagy, standartlaryň ýaýramagy, kömek tejribeleriniň üýtgemegi we öň «görünmeýän» meseleleriň jemgyýetçilik hem-de dolandyryş gün tertibine girizilmegi arkaly [13], [15].

Şeýle çemeleşme TDG-niň ykdysady täsirleri baradaky soragy has giň goýmaga mümkinçilik berýär. TDG-niň işewürlük gurşawyna we maýa goýum klimatyna täsiri adaty gytaklaýyn, emma institusional taýdan ähmiýetli häsiýete eýedir. Bütindünýä banky maýa goýum klimatyny işewürligiň we maýa goýumlaryň ähli ömürlük sikline täsir edýän hukuk, düzgünleşdiriji, administratiw we institusional päsgelçilikleriň jeminiň üsti bilen kesgitleýär [24]. Bu nukdaýnazardan hyzmatlara elýeterlilik päsgelçiliklerini, infrastruktura ýetmezçiliklerini, maksatnamalaryň ýerine ýetirilişindäki meseleleri, başarnyk ýetmezçiligini we maglumat deňsizligini ýüze çykarmaga kömek edýän TDG diňe durmuş ulgamyna däl, hususy sektoryň ösüşi üçin has önünden çaklanyp bolýan gurşawy kemala getirmäge hem goşant goşýar. OECD bolsa ynamy, aýdyňlygy we hasabatlylygy uzak möhletli maýa, ykdysady ösüş we maliýe durnuklylygy üçin şertler bilen göni baglanyşdyrýar [26]. TDG telekeçiligi ösdürmäge, startaplary goldamaga, telekeçileriň mümkinçiliklerini ýokarlandyrmaga we döwlet býujetine düşýän ýüki azaltmaga gatnaşýanlar, şeýle hem işewürlük bilen jemgyýetçilik gün tertibiniň arasynda araçylar hökmünde beýan edilýär [15], [17].

Raýat giňişligi baradaky edebiýat hem bu netijäni güýçlendirýär. UNDP we ICNL materiallarynda raýat gatnaşygyna amatly gurşawyň diňe gatnaşmak hukugyny durmuşa geçirmek üçin şert bolman, eýsem sosial jebisligiň we durnukly ösüşiň hereketlendirijisi bolup durýandygy nygtalýar [5]. Bu TDG-niň goşandyny diňe hyzmatlaryň göni berilmegi bilen çäklendirip bolmaýandygyny aňladýar. Ol gatnaşmak kanallaryny, jemgyýetçilik gaýdýan aragatnaşygyny, öz-özüňi guramagy, raýdaşlygy we ynamy kemala getirmek ýaly has giň täsirleri hem öz içine alýar. Şu nukdaýnazardan TDG maşgala, döwlet we bazardan daşarda ýerleşýän, emma bu üç ugra-da täsir edýän aýratyn institut hökmünde çykyş edýär [5], [6].

Şunuň bilen baglylykda edebiýatyň bir bölegi TDG-ni diňe hyzmat üpjün edijiler ýa-da raýat giňişliginiň gatnaşýjylary hökmünde däl, eýsem ekspert-sosial monitoring ulgamynyň goşmaça bölegi, ýagny parlament, kazyýet ýa-da administratiw gözegçiligiň netijeliligini güýçlendirýän resmi däl deňagramlaşdyryjy mehanizm hökmünde hem görmäge mümkinçilik berýär. Gürrüň gaýdýan aragatnaşygy ýetirmek, reformalary ara alyp maslahatlaşmaga gatnaşmak we döwlet tarapyndan kabul edilýän çözgütleriň anyklygyny ýokarlandyrmak barada barýar. OECD açyk hökümeti we raýat gatnaşygyny aýdyňlygy, hasabatlylygy we çözgüt kabul etmedäki gatnaşygynyň hilini güýçlendirmek bilen, Bütindünýä banky bolsa reformalaryň ýerine ýetirilişiniň hilini gowulandyrmak, hasabatlylygy güýçlendirmek we ýerli

çözümleri durnukly jemgyýetçilik netijelerine geçirmek bilen baglanyşdyrýar [25], [27]. Bu manyda TDG dolandyryşy adamlaryň, sebitleriň we ykdysady aktorlaryň hakyky zerurlyklaryna has duýgur edýän institusional gurşawyň bir bölegi hökmünde garalyp bilner.

Bu babatda britan tejribesi görkezme berijidir: sektoryň kanunylygy meselesi Angliýa we Uels boýunça Charity Commission atly garaşsyz düzgünleşdirijiniň işi arkaly institutlaşdyrylandyr. Kanun Komissiýanyň maksatlarynyň arasynda haýyr-sahawat guramalaryna jemgyýetçilik ynamyny we ynamlylygyny artdyrmagy, jemgyýetçilik peýdasy (public benefit) talaby baradaky düşüňjäni ösdürmegi, howandarlaryň borçlaryny berjaý etmegine, haýyr-sahawat serişdeleriniň netijeli ulanylmagyna we guramalaryň ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň, bähbit görüjileriň hem-de giň jemgyýetçiligiň öňündäki hasabatlylygynyň güýçlendirilmegine ýardam etmegi göni berkidýär [20]. 2024-2029-njy ýyllar üçin strategiýasynda Komissiýa maksadyny haýyr-sahawat guramalarynyň doly ösüp bilýän adalatly, deňagramly we garaşsyz düzgünleşdirmе ulgamyny kemala getirmek hökmünde kesgitleýär we şeýle modeliň sektoryň durnuklylygynyň daýanjy bolan jemgyýetçilik ynamyny goldaýandygyny nygtaýar [21]. Bu modeliň amaly tarapy hem möhümdir: Komissiýa haýyr-sahawat guramalarynyň açyk reýestrini ýöredýär, sektor boýunça açyk maglumatlaryň gündelik göçürmesini berýär we ýyllyk hasabatlylygy standartlaşdyrýar, jemgyýet, gözlegçiler we döwlet işgärleri üçin deňeşdirilýän maglumatlaryň toplumyny giňeldýär [28], [30]. Kanunylygy güýçlendirmegiň goşmaça elementi howandarlardan guramanyň öz maksatlaryny jemgyýetçilik peýdasy üçin nähili durmuşa geçirendigini her ýyl düşündirmegi talap etmek arkaly döredilýär, ýagny guramanyň hukuk derejesi jemgyýetçilik öňünde beýan edilýän netije bilen baglanyşdyrylýar [31]. Şeýle-de britan modeli TDG-niň reformalary ara alyp maslahatlaşmakdaky umumy ykrar edilen roluny inkär etmeýär: Komissiýanyň gollanmasy haýyr-sahawat guramalarynyň öz haýyr-sahawat maksatlaryna hyzmat edýän we kanunyň çäklerinde amala aşyrylýan ýagdaýynda jemgyýetçilik çekişmelerine gatnaşmaga haklydygyny göz öňünde tutýar [22]. 2025-nji ýylyň «Haýyr-sahawata jemgyýetçilik ynamy» atly yzygiderli gözlegi Angliýada we Uelsde haýyr-sahawat guramalaryna ynam derejesiniň durnukly ýokarydygyny, düzgünleşdirijiniň bardygyny we onuň roluny bilmegiň bolsa sektora ynamlylygy güýçlendirýändigini görkezýär [29]. Şeýlelikde, britan tejribesi TDG-niň kanunylygynyň diňe olaryň öz netijeleri arkaly däl, garaşsyz düzgünleşdirmе, açyk maglumatlar, standartlaşdyrylan hasabatlylyk, jemgyýetçilik gatnaşygynyň düşnükli kadalary we jemgyýetçilik ynamynyň yzygiderli ölçenmegi arkaly hem güýçlenip bilýändigini görkezýär. Analitiki taýdan bu Merkezi Aziýa ýurtlary üçin aýratyn möhümdir: Komissiýa TDG goşandyny doly täsir bahalandyrmasy manysynda ölçemeyär, emma sektoryň goşandy statistiki taýdan düşnüksiz, guramalaryň harizmatik kanunylygy bolsa gowşak bolup galmaz ýaly ölçenip bilijilik, deňeşdirilijilik we ynam infrastrukturasyny döredýär.

1.4. Merkezi Aziýada TDG: ölçeg ýetmezçiligi we kanunylygy güýçlendirmek wezipeleri

Merkezi Aziýa kontekstinde şeýle garaýyş aýratyn ähmiýetlidir. Mysal üçin, Gyrgyzystanda TDG esasan kanuny-ratsional kanunylyga eýe, döp bolan we harizmatik kanunylyk bolsa has gowşak ýüze çykýar [15]. TDG goşandy barada hakyky, ulgamlayyn we düşnükli maglumatlaryň ýoklugy miflere, ynamsyzlyga we sektoryň «zyýanly» roly baradaky aýyplamalara esas döredýär [15]. Başgaça aýdylanda, ýerli kontekstde goşandy bahalandyrmak meselesi diňe akademiki mesele däl, eýsem sektoryň jemgyýetçilik taýdan ykrar edilmegi meselesidir. Şonuň üçin Weberiň kanunylyk nazaryýeti şu gözlegiň nazary esasy hökmünde ulanylýar: subut edilen goşant TDG-niň harizmatik kanunylygyny güýçlendirip, wagtyň geçmegi bilen olaryň ykrar edilmeginiň has durnukly döp bolan esasyňy hem döredip biler [15].

Raýat jemgyýetiniň we TDG-niň Merkezi Aziýa ýurtlarynyň ösüşine goşandy barada neşirler örän azdyr. Edebiýat esasy ünsi sektoryň ýagdaýyna, jemgyýetiň TDG-ni kabul edişine we çözümler kabul etmek proseslerine gatnaşmak mümkinçiliklerine berýär [16]. Halkara edebiýat raýat jemgyýeti guramalarynyň garyplygy azaltmakdaky we ösüşdäki uzak möhletli goşandyny gowşak beýan edýär, emma indikatorlary saýlamagyň kynçylyklary we köp mukdar bahalandyrmalarynyň JIÖ görkezijileri bilen çäklenýändigini barada aýdýar [16]. Şeýlelikde, merkezi aziýa konteksti üçin TDG goşandyny ölçemek meselesi aýratyn ýitidir: sektor bar, işleýär we ösüşe täsir edýär, ýöne ony beýan etmegiň dili institusional we statistiki taýdan

ýeterlik derejede ösmedik. Şol bir wagtda resmi köpçülikleýin habar beriş serişdeleri TDG-ni mahabat girdejlileriniň çeşmesi hökmünde görüp, olaryň täjirçilik däl häsiýetini ünsden düşürýär.

Deňeşdirme post-sowet empirikasy kanunylyk nazaryýetiniň ulanylyşynyň subutlaryny üstüni ýetirýär. Mysal üçin, SIRKON häzirki wagtda TDG goşandy baradaky gürrüňiň has toplumlaýyn çarçuwa tarap hereket edýändigini görkezýär: sektoryň taryhyndan we onuň hünärleşmeginden - TDG-niň üýtgeşmeleriniň aktory hökmündäki ornuna, jemgyýetçilik pikirine, haýyr-sahawat medeniýetine we hatda JIÖ-ä goşandyna çenli [17]. Hasabatda sektoryň hünärleşmeginiň onuň täsiriniň esasy içkeri faktoryna öwrülendigi, bilermenligiň, infrastrukturanyň we täze hünär rollarynyň toplanmagynyň TDG-niň jemgyýetçilik we institusional ähmiýetini giňeldendigi nygtalýar [17]. Şeýle-de bu ýerde-de TDG goşandy statistiki, ekspert we mysal subutnamalarynyň utgaşmasy arkaly beýan edilýär. Bu halkara edebiýatyň esasy netijesini tassyklaýar: TDG goşandy diňe böllekleýin ölçenip bilýär we şonuň üçin köp ölçegli çemeleşmäni talap edýär [7], [8], [17].

Ahyrynda, edebiýat syny TDG kanunylygynyň möhüm böleginiň olaryň goşandynyň jemgyýetçilikde görünýänligidigini görkezýär. CIVICUS-dan HSE we CAF-a çenli ynam, gatnaşmak we raýat işjeňligi boýunça gözlegler raýat jemgyýetine diňe guramalaryň sany boýunça däl, adamlaryň kömek, meýletinçilik, sadaka we jemgyýetçilik gatnaşygynyň amallaryna näderejede goşulýandygy boýunça hem baha berilmelidigini görkezýär [6], [14], [18], [19]. Emma bu gözlegler TDG-niň özüşe hut goşandyny däl-de, has köp «gurşawy» we «raýat işjeňliginiň gerimini» beýan edýär. Şonuň üçin olar kontekst hökmünde möhümdir, ýöne TDG-niň ýaşayş hiline, sosial meseleleriň çözülmegine we institusional üýtgeşmelere täsiriniň seljermesini çalşyp bilmeýär [6], [14], [18], [19].

Şeýlelikde, edebiýat syny birnäçe netijä getirýär.

Birinjiden, TDG goşandy baradaky mesele sektoryň ýagdaýy we raýat giňişligi baradaky meseleden has gowşak öwrenilendir.

Ikinjiden, kanunylyk nazaryýeti goşant, ynam, ykrar edilmek we jemgyýetçilik taýdan ýerliklilik temalaryny birleşdirmek üçin iň logiki we subut edilen esas berýär.

Üçünjiden, statistiki hasaba alyşyň halkara standartlary we kömekçi statistiki hasaplar TDG-niň ornuna düşünmek üçin zerur, emma ýeterlik däl binýady döredýär: olar sektory görünýän edýär, ýöne onuň sosial we institusional täsirini doly açyp görkezmeýär.

Dördünjiden, edebiýat TDG goşandyna diňe dar manydaky sosial netijeler arkaly däl, eýsem dolandyryşyň hasabatlylygyny we uýgunlaşyjylygyny ýokarlandyrmakdaky, raýatlar we telekeçiler üçin institusional päsgeçlikleri azaltmakdaky, şeýle hem hususy sektor we maýa goýumlar üçin has aýdyň hem öňünden çaklanyp bolýan gurşawy döretmekdäki roly arkaly baha berilmelidigini has yzygiderli görkezýär.

Bäşinjiden, jemgyýetçilik ykrary öz-özünden düşnükli bolmadyk geçiş kontekstlerinde goşandy bahalandyrmak bir wagtda analitiki, dolandyryş wezipesi we TDG-niň zerur harizmatik kanunylygyny kemala getirmek wezipesi bolup durýar.

Şonuň üçin Merkezi Aziýa ýurtlary üçin esasy wezipe diňe sektory beýan etmek däl-de, TDG goşandyny ölçenip bilýän, düşnükli we jemgyýetçilik taýdan ähmiýetli edýän baha beriş ulgamyny işläp taýýarlamakdyr [1]-[5], [10], [15]-[17].

2. Usulyýet çemeleşmesi we seljermäniň çäklendirmeleri

2.1. Gözlegiň umumy logikasy

Gözleg TDG-ni goşandy bir wagtda birnäçe ölçegde ýüze çykyan özbaşdak ösüş gatnaşyjylary hökmünde kabul etmekden ugur aldy. Bir tarapdan, TDG ykdysadyýetiň bir bölegidir: iş orunlaryny döredýär, zähmet hakyny töleýär, serişdeleri çekýär, salgyt töleýär, harytlary we hyzmatlary satyn alýar. Beýleki tarapdan, olaryň ähmiýeti tertipnama işi bilen baglydyr: hyzmat bermek, gowşak toparlar bilen işlemek, döwlet reformalaryny işläp taýýarlamaga we monitoringine gatnaşmak, ýerli başlangyçlary ösdürmek, sosial integrasiýa, hukuklary goramak we bähbit görüjileriň ykdysady mümkinçiliklerini goldamak.

Şunuň bilen baglylykda gözleg TDG goşandyna birnäçe özara baglanyşykly blok arkaly seretdi: sektoryň ykdysadyýete institusional goşandy; TDG-niň ýurduň ösüş ekoulgamyndaky roly; sosial goşant; tertipnama işi arkaly ykdysady goşant; dolandyryş, maýa goýum gurşawy we hususy sektoryň ösüş şertleri bilen baglanyşykly goşant; şeýle hem goşandyň hil häsiýetnamalary.

TDG-niň ösüş şertlerini gowulandyrmakdaky goşandy aýratyn ähmiýete eýedir. Ol reformalaryň ýerine ýetirilişi we çözgütleriň durmuşa geçirilişi prosesinde meseleleri ýüze çykarmak, hyzmatlary we maksatnamalary kämilleşdirmäge gatnaşmak, ýerli başlangyçlary ösdürmek, adamlaryň we telekeçileriň maglumatlara, hyzmatlara, hukuk goragyna we ykdysady mümkinçiliklere elýeterliligini giňeltmek arkaly ýüze çykyar. Bu goşant köplenç göni ykdysady görkezijilerde görünmeýär, emma has amatly, aýdyň we öňünden çaklanyp bolýan gurşawy döretmäge täsir edýär.

Seljermäniň obýekti täjirçilik däl hukuk derejesi bolan resmi hasaba alnan guramalaryň ählisi däl-de, ilkinji nobatda jemgyýetçilik peýdaly önümi döredýän we durmuş-ykdysady ösüşe gatnaşýan TDG boldy. Şonuň üçin syýasy partiýalar, dini guramalar, kärdeşler arkalaşyklary, ýaşaaýyş jaý eýeleriniň şereketleri we kanuny taýdan täjirçilik däl bolup bilse-de, şu gözlegiň esasy mazmunyna degişli bolmadyk beýleki guramaçylyk görnüşleri seljermäniň çäginde çykaryldy ýa-da ýurt materiallarynda aýratyn görkezildi.

Gözlege işewürlik assosiasiýalary we täjirçilik guramalarynyň pudaklaýyn birleşikleri hem girizilmedi. Bu düzümler Merkezi Aziýa ýurtlarynyň ählisinde giňden görkezilýär we, şübhesiz, hususy sektoryň ösüşine uly goşant goşýar. Emma olaryň işi beýleki institusional logika eýerýär we şu hasabatnyň saýlanan fokusa - TDG-niň jemgyýetçilik peýdaly we sosial ösüş goşandyna - degişli däldir.

2.2. Maglumat ýygnamagyň usullary we çeşmeleri

Gözleg mukdar we hil seljermesini utgaşdyrýan garyşyk usula esaslanýar. Mukdarlaýyn bölek TDG-laryň ykdysadyýetiň gatnaşyjylary hökmünde institusional goşandyna baha bermek üçin ulanyldy: iş üpjünçiligi, zähmet haky, salgyt we durmuş tölegleri, maliýe girdejileri, harytlaryň we hyzmatlaryň satyn alynmagy, jemi goşulan gymmada goşant we maglumatlar bar bolan ýagdaýynda beýleki görkezijiler. Hil taýdan bölek TDG-laryň ösüşdäki ornuny, olaryň döwlet bilen özara gatnaşyklaryny, tertipnamalaýyn işiniň durmuş we ykdysady täsirini, şeýle hem bähbit görüjiler, hyzmatlar, bileleşikler we dolandyryş tejribesi üçin ýüze çykyan üýtgeşmeleri seljermek üçin ulanyldy.

Maglumat binýadynyň esasyňy Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbegistan boýunça ýurt hasabatlary, kabinet seljermesiniň materiallary, üstünlikli tejribe mysallary, fokus-topar çekişmeleriniň we söhbetdeşlikleriň maglumatlary, şeýle hem sebitiň ýurtlary boýunça elýeterli resmi statistiki, salgyt, býujet we administratiw maglumatlar düzdi. Mukdarlaýyn maglumatlar ýeterlik bolmadyk ýa-da deňeşdirip bolmaýan ýagdaýlarda seljerme TDG-laryň goşandynyň häsiýetini we jemgyýetçilik ähmiýetini görkezmäge mümkinçilik berýän hil materiallaryna, bilermenleriň bahalaryna, tejribeleriň beýanyna we mysallara esaslandy.

Ýurt gözleglerinde ilkinji hil maglumatlary fokus-topar çekişmeleri we ýarym gurluşly söhbetdeşlikler arkaly ygynaldy. Gatnaşyjylar işjeň TDG-laryň, döwlet edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň,

bilermenler jemgyýetçiliginiň, hyzmatdaş guramalaryň hem-de degişli ugurlarda TDG-laryň işi barada habarly beýleki gatnaşyjylaryň wekillerinden ybarat boldy. Respondentleri saýlap almak tötänleýin däl, bilermenlik häsiýetine eýe boldy hem-de amaly tejribesi, tassyklanýan netijeleri we TDG-laryň işini, şeýle hem şol işiň netijesinde ýüze çykýan üýtgeşmeleri beýan edip bilmek ukyby bolan guramalara hem-de gatnaşyjylara gönükdirildi.

Ikinji derejeli mukdarlaýyn maglumatlar esasan kabinet seljermesi arkaly ýygnaýdy. Maglumat çeşmeleri hökmünde döwlet hasaba alyş edaralary, statistika edaralary, salgyt edaralary, açyk býujet maglumatlary, TDG-lara ýöriteleşdirilen portallar, pudaklaýyn maglumat binýatlary we guramalaryň jemlenen hasabatlylygy çykyş edip bildi. mümkin boldugyça TDG-laryň iş berijiler, salgyt töleýjiler, hyzmat öndürjiler, serişdeleri alyjylar we «gaýtadan paýlaýjylar», harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edijileri, şeýle hem döwlet we ýerli maksatnamalara gatnaşyjylar hökmünde goşandyny häsiýetlendirýän görkezijiler seljerildi.

2.3. Analitiki çemeleşme

Gözlegiň seljeriş çemeleşmesi işiň beýanyndan goşanda baha bermäge geçmäge esaslandy. Çäreleriň, taslamalaryň, neşirleriň ýa-da gatnaşyjylaryň sany başlangyç derejedäki maglumat hökmünde kabul edildi, emma esasy üns TDG-laryň haýsy wezipeleri ýerine ýetirýändigine, haýsy toparlaryň goldaw alýandygyna, haýsy päsgeçlikleriň azaldylýandygyna, haýsy çözgütleriň üýtgedilýändigine, haýsy serişdeleriň çekilýändigine we tejribäniň haýsy elementleriniň berkidilip ýa-da giňeldilip bilinjekdigine gönükdirildi.

Mazmun taýdan seljerme üç derejäni öz içine aldy.

Sektoryň esasy hasaba alnyşy: hasaba alnan, hereket edýän we işjeň guramalaryň sany; iş üpjünçiligi; zähmet haky gaznasy; salgytlar; maliýe girdejileri; maliýeleşdiriş çeşmeleri; meýletinçilik we bähbit görüjileriň sany.

Funksional goşant: hyzmatlaryň berilmegi; gowşak toparlar bilen işlemek; özgertmeleri işläp taýýarlamaga gatnaşmak; maksatnamalaryň we hyzmatlaryň ýerine ýetirilişini gowulandyrmaga gatnaşmak; telekeçilik we ykdysady başarnyklary ösdürmek; jemgyýetçilik monitoringi; serişdeleri çekmek; meýletinçilik; durmuş telekeçilik we ýerli başlangyçlar.

Netijeler we täsir: hyzmatlara elýeterliligiň üýtgemegi; gowşaklygyň azalmagy; iş üpjünçiliginiň we girdejileriň ýokarlanmagy; durmuş hiliniň gowulanmagy; institusional üýtgeşmeler; maksatnamalaryň we çözgütleriň ýerine ýetirilişiniň gowulanmagy; telekeçilik we ýerli ykdysady işjeňlik üçin şertleriň ösdürilmegi, şeýle hem taslamalar tamamlanandan soň netijeleriň durnuklylygy.

TDG-laryň goşandynyň hil häsiýetnamalaryna aýratyn üns berildi: özboluşlylyga, innowasionlyga, netijelilige, durnuklylyga we ösüşi kyn barylýan, çetleşdirilen hem-de gowşak toparlara we sebitlere «ýetirmek» wezipesine. Bu häsiýetnamalar, esasan-da mukdarlaýyn baha berme netijäniň ähli jemgyýetçilik gymmatyny görkezmeýän ýagdaýlarynda, TDG-laryň goşandynyň häsiýetini beýan etmek üçin ulanyldy. Olar TDG-laryň dar ýa-da kyn barylýan toparlar üçin haýsy çözgütleri döredýändigini, haýsy täze çemeleşmeleri ornaşdyrýandygyny, çäkli serişdeleri nähili ulanýandygyny, haýsy tejribeleriň syýasatda ýa-da hyzmatlarda berkidilip bilinjekdigini, şeýle hem adaty mehanizmler arkaly gurşap almak has kyn bolan adamlara we sebitlere goldawyň nähili ýetirilýändigini görkezmäge mümkinçilik berdi.

2.4. Üýtgeşmeler nazaryýetiniň elementleri

Gözleg şu üýtgeşmeler nazaryýetine daýanýar: döwlet, işewürlük, ösüş boýunça hyzmatdaşlar we jemgyýet tarapyndan TDG goşandyna has aýdyň düşünmek diňe sektor bilen hyzmatdaşlygyň giňelmegine däl, eýsem onuň jemgyýetçilik ykrarynyň we kanunylygynyň güýçlenmegine hem ýardam edip biler. TDG goşandy has görünýän we subutnamalara daýanýan bolanda, döwlet edaralary bu sektory hyzmatlary ýerine ýetirmekde, reformalary ara alyp maslahatlaşmakda, jemgyýetçilik monitoringinde, ýerli ösüşde we gowşak toparlar bilen işlemekde hyzmatdaş hökmünde has gowy görýär.

TDG Merkezi Aziýada:

özüşe goşandy, dolandyryş we durnuklylyk

Bu logika TDG goşandyna baha bermegiň diňe gözleg däl, amaly ähmiýetiniň hem bardygyny göz önünde tutýar. Döwlet edaralary TDG-niň hyzmatdaş hökmünde goşandyny we mümkinçiliklerini has gowy görse, olaryň tejribesini döwlet maksatnamalaryny we hyzmatlaryny meýilleşdirmekde, ýerine ýetirmekde we bahalandyrmakda ulanmak üçin has köp esas alýar. TDG-leriň özüleri üçin bu netijeleri has gowy resminamalaşdyrmaga, hasabatlylygy güýçlendirmäge we öz işleriniň jemgyýetçilik gymmatyny görkezmäge höwes döredýär.

Surat 1. Üýtgeşmeler nazaryýeti

2.5. Netijeleri düşündirmek çemeleşmesi

Netijeleri düşündirmek sebitleýin sintez usulyna daýandy. Hasabat ähli ýurtlary islendik baha bilen birmeňzeş çyzgy boýunça görkezmäge çalyşmaýar. TDG goşandy dürli ýurtlarda dürli kanallar arkaly ýüze çykýar: käbir ýagdaýlarda ol statistikada we maliýe maglumatlarynda has gowy görünýär; beýleki ýagdaýlarda - döwlet maksatnamalaryna gatnaşmakda, jemgyýetçilik geňeşlerinde, strategiki iş toparlarynda, sosial hyzmatlarda, jemgyýetçilik monitoringinde, ýerli başlangyçlarda ýa-da gowşak toparlar bilen işlemekde görünýär.

Mysallar we üstünlik wakalary umumylaşdyrylan maglumatlarda hemişe görünmeýän üýtgeşmeleri görkezmek üçin ulanyldy.

2.6. Çäklendirmeler

Gözleg maglumatlaryň birmeňzeş däldigi, milli hasaba alyş ulgamlarynyň tapawutlary, statistiki maglumatlara elýeterliligiň çäkliligi we ýurt materiallarynyň çuňlugynyň dürli-dürlüligi bilen bagly birnäçe çäklendirmä eýedir.

Esasy çäklendirme TDG-niň taslama hasabatlylygynyň hemişe goşanda baha bermek bilen deň däldiginden ybaratdyr. Çäreleriň, gatnaşyjylaryň ýa-da neşirleriň sany işjeňligi görkezýär, emma adam, bileleşik ýa-da döwlet dolandyryş ulgamy üçin nämeleriň üýtgändigini hemişe görkezmeýär.

Göni mukdar deňeşdirmesiniň çäklendirmeleri

Ýurtlaryň göni mukdar deňeşdirmesi kesgitlemeleriň, maglumat çeşmeleriniň, döwürleriň, guramalaryň gurşawynyň we statistikanyň elýeterliliginiň tapawutlary bilen çäklendirilýär. Käbir ýurt materiallary hasaba alnan, hereket edýän we işjeň guramalary tapawutlandyryr; beýlekilerde bolsa maglumatlar diňe umumy reyestrler, hasabat beren guramalar ýa-da aýratyn saýlamalar boýunça elýeterlidir.

Şonuň üçin hasabat mukdar deňeşdirmesinde emeli simmetriýadan gaça durýar. Onuň wezipesi TDG-niň institusional, sosial, ykdysady we dolandyrys goşandynyň dürli milli şertlerde nähili ýüze çykýandygyny ýüze çykarmakdyr.

Subutnama binýadynyň çäklendirmeleri

Sebit ýurtlarynda TDG goşandy boýunça subutnama binýady dürli-dürlüligine galýar, netijeleriň bir bölegi bolsa wagt aralygy bilen ýüze çykýar. Mysal üçin, okuw birnäçe aýdan soň iş üpjünçiligine ýa-da girdejelere täsir edip biler; jemgyýetçilik monitoringi bolsa döwlet maksatnamasynyň ýerine ýetirilişiniň hiline kem-kemden täsir edýär. Şeýle netijeleri bir taslama ýa-da bir gurama bilen gönüden-göni baglanyşdyrmak hemişe mümkin däldir.

Institusional goşandy mukdar taýdan bahalandyrmagyň çäklendirmeleri

Mukdar maglumatlary ähli ýurtlarda elýeterli däl we hemişe TDG sektory boýunça deňeşdirip bolýan görnüşde aýratyn bölünip bilmeýär.

Käbir ýurtlarda statistiki, salgyt we hasaba alyş maglumatlary özara tapawutlanýar. Başga ýagdaýlarda maglumat diňe hasabat beren, gözlege gatnaşan ýa-da aýratyn maksatnamalara girizilen guramalar boýunça elýeterlidir. Şonuň üçin institusional goşandy bahalandyrmakda dürli maglumat çeşmelerini utgaşdyrmak we netijeleri seresaply düşündirmek zerur boldy.

3. TDG sektorynyň sebitleýin keşbi

3.1. Sektoryň umumy häsiýetnamasy

Merkezi Aziýa ýurtlarynda täjirçilik däl guramalar ösüşe raýat gatnaşygynyň guramaçylykly görnüşini bolup, durmuş-ykdysady prosesleriň özbaşdak obýekti hökmünde çykyş edýär we maşgala, döwlet we bazaryň arasynda aýratyn orun eýeleýär. Olar döwlet edaralarynyň ýa-da täjirçilik düzümleriniň gönüden-göni dowamydan ybarat däldir, emma adamlaryň, bileleşikleriň, döwletiň we ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň arasynda baglaýjy halkalar bolup bilýär.

TDG täjirçilik guramalaryndan olaryň işiniň peýda gazanmak we paýlamak maksadyna gönükdirilmändigini bilen tapawutlanýar. Bu olara jemgyýetçilik zerurlygy ýokary, emma bazar girdejililigi pes bolan ugurlarda işlemäge mümkinçilik berýär. Şeýle guramalar köplenç adaty döwlet ýa-da bazar gurallarynyň ýetmesi kyn bolan toparlar bilen işleýär.

Sebitiň TDG-lerini olaryň esasan jemgyýetçilik ähmiýetli ugurlarda işleýändigini birleşdirýär: sosial gorag, saglygy gorayyş, bilim, adalata elýeterlilik, aýallary, ýaşlary we maýyplygy bolan adamlary goldamak, daşky gurşawy goramak, ýerli ösüş, telekeçiligi ösdürmek, raýat gatnaşygyny we jemgyýetçilik monitoringini goldamak.

Şol bir wagtda Merkezi Aziýada TDG sektory birmeňzeş däldir. Guramalaryň bir bölegi durnukly institusional binýada, ştata, yzygiderli hasabatlylyga, döwlet we ösüş boýunça hyzmatdaşlar bilen iş tejribesine eýedir. Beýleki bölegi taslama esasynda işleýär, kiçi toparlara, meýletinçilere ýa-da wagtlaýyn maliýeleşdirişe daýanýar. Käbir guramalar hyzmat bermäge gönükdirilýär, käbirleri bolsa ekspert, monitoring ýa-da jemgyýetçilik gatnaşygyny üpjün etmek wezipesini ýerine ýetirýär.

Sektoryň umumy häsiýeti guramalaryň içinde birnäçe funksiýanyň utgaşmagydyr. Köp TDG bir wagtda hyzmat berýär, adwokasiýa bilen meşgullanýar, döwlet bilen maslahatlaşmalara gatnaşýar, okuw geçirýär, meseleleri resminamalaşdyrýar, bähbit görüjilere ýardam edýär we reformalar ýa-da döwlet maksatnamalary üçin teklipler taýýarlaýar.

MYSAL

Gyrgyzystan: köp TDG üçin hyzmatlar, bähbitleri goramak we ösüş syýasatyna gatnaşmak arasyndaky serhet şertlidir

Gyrgyzystanda 110 işjeň TDG boýunça geçirilen sorag-jogap 48,2% guramanyň bir wagtda hukuk gorayyş işi / adwokasiýa we hyzmat bermek bilen meşgullanýandygyny; 37,3% guramanyň esasan hyzmat berýändigini; 14,5% guramanyň bolsa esasan hukuk gorayyş işi we çözgüt kabul etmek prosesine gatnaşmak bilen meşgullanýandygyny görkezdi. Şeýle gurluş köp TDG üçin hyzmatlar, bähbitleri goramak we ösüş syýasatyna gatnaşmak arasyndaky serhediň şertlidigini görkezýär: adamyň ýa-da bileleşigiň meselesi bilen işlemek köplenç bu gurallaryň ählisini bir wagtda talap edýär.

Işiniň şeýle gurluşy köp TDG üçin hyzmatlar, bähbitleri goramak we ösüş syýasatyna gatnaşmak arasyndaky serhediň şertlidigini görkezýär: adamyň ýa-da bileleşigiň meselesi bilen işlemek köplenç bu gurallaryň ählisini bir wagtda talap edýär.

3.2. Guramaçylyk görnüşleri

Amalda TDG sektoryna jemgyýetçilik-hukuk görnüşleri we funksiýalary boýunça örän dürli guramalar girip biler: jemgyýetçilik birleşikleri, jemgyýetçilik gaznalary, assosiasiyalar, haýyr-sahawat guramalary, maýyplar guramalary, hünär we tematiki birleşikler, jemgyýetçilik hereketleri, jemgyýetçilik geňeşleri bilen baglanyşykly düzümler we käbir ýurtlarda resmi adalgasy boýunça döwlet däl täjirçilik däl guramalar.

3.3. Hasaba alnan, hereket edýän we işjeň işleýän guramalar

TDG goşandyna baha bermegiň umumy meseleleriniň biri hasaba alnan, hereket edýän we işjeň işleýän guramalaryň arasyndaky tapawutdyr. Hasaba alnyşyň özi hemişe yzygiderli işiň, işgärleriň, maliýe akymalarynyň ýa-da bähbit görüjiler bilen işlemegiň bardygyny aňlatmaýar. Şonuň üçin goşandy bahalandyrmakda diňe reýestrdaiki umumy san däl, işjeňligiň derejesi, hasabatlylyk, işgärler, taslamalar, hyzmatlar we jemgyýetçilik peýdaly netijeler hem möhümdir.

Gazagystanda sektory beýan etmek üçin hasaba alnan TDG-laryň umumy sany bilen ýöriteleşdirilen hasaba alyş gurallarynda görkezilýän guramalaryň bölegini tapawutlandyrmak möhümdir. Iş ýüzünde iň peýdaly ugur görkeziji hökmünde Gazagystan Respublikasynyň Medeniýet we maglumat ministrliginiň Hökümete degişli bolmadyk guramalaryň maglumatlar binýady çykyş edýär. Bu binýat arkaly öz işi, iş ugurlary, dolandyrys gurluşy we maliýeleşdiriş çeşmeleri barada maglumat berýän guramalar hasaba alynýar. 2024-nji ýylyň ahryna çenli bu ulgamda görkezilen işjeň TDG-laryň sany 17 964-e ýetdi. Bu Gazagystana sektora baha bermegiň diňe guramalaryň hasaba alynmagyna däl-de, maglumatlaryň yzygiderli berilmegine hem esaslanýan ýurt hökmünde garamaga mümkinçilik berýär. Şeýle-de bolsa, giň statistiki klassifikasiýa sebäpli jemgyýetçilik peýdaly goşandyň şu bahalandyrylmasynyň degişli bolan guramalaryny usuly taýdan aýratyn saýlap almak çylşyrymlydyr.

Gyrgyzystan şeýle tapawutlandyrmagyň peýdaly mysalyny berýär. Ýurt gözleginde syýasy we dini guramalar, ýaşayş jaý eýeleriniň şereketleri hem-de kärdeşler arkalaşyklary aýrylandan soň maksatlaýyn topara 21 399 TDG girizildi. 4 548 TDG yzygiderli statistiki hasabat berdi. Goşmaça saýlap alnylandan soň bolsa goşandyň käbir mukdarlaýyn görkezijilerini bahalandyrmaga mümkinçilik berýän, iň işjeň 397 guramadan ybarat topar döredildi.

Täjigistanda 1 700 jemgyýetçilik guramasy, 411 şahamça we wekilhana hasaba alnyp, hereket edýär. Institusional goşandy bahalandyrmak üçin 2024-nji ýyl boýunça maliýe seljermesi geçirilen 69 guramadan ybarat topar ulanyldy. Hut şu topar diňe hasaba alnan TDG-laryň bardygyny däl, eýsem hakyky işiň alamatlaryny — dolanyşygy, salgyt töleglerini, taslamalara gatnaşmagy we döwlet düzümleri bilen özara gatnaşyklary görmäge mümkinçilik berýär. Şonuň üçin sebitleýin syn boýunça Täjigistany hasaba alnan TDG-laryň tutuş toplumynyň doly statistiki şekilinden däl-de, ilkinji nobatda işjeň bilermenlik we taslama guramalary arkaly görüňýän ýurt hökmünde görkezmek has ýerliklidir.

Türkmenistanda sektor has ykjam görnüşde görkezilendir. Ýurtda 138 jemgyýetçilik guramasy hasaba alnandyr, olaryň işi döwlet maksatnamalaryna gatnaşmak, ugurdaş ministrlkler we ýerli häkimlikler bilen özara hereket etmek, durmuş goragyny üpjün etmek hem-de gowşak toparlary goldamak arkaly alnyp barylýar.

Özbekistanda TDG sektorynyň, ýagny döwlet däl täjirçilik däl guramalaryň, institusional taýdan giň wekilçiligi bar hem-de ol resmileşdirilen hasaba alyş we sanly hasap ulgamlaryna daýanýar. Ýurtda takmynan 10 müň döwlet däl täjirçilik däl gurama hereket edýär, bölümçeler we wekilhanalar bilen birlikde olaryň sany 11,6 müňden geçýär. Hasaba alyşyň möhüm elementi hökmünde Adalat ministrliginiň Döwlet däl täjirçilik däl guramalar portaly çykyş edýär; bu portal guramalary we sektor boýunça käbir jemlenen görkezijileri hasaba almaga mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda bar bolan maglumatlarda hakyky hereket edýän ýa-da iň işjeň döwlet däl täjirçilik däl guramalaryň topary anyk aýratyn görkezilmeýär. Şonuň üçin sebitleýin seljermede Özbekistan uly hasaba alnan sektory we ösüp barýan sanly hasaba alyş infrastrukturasyna eýe ýurt hökmünde garalýar, emma işjeň guramalary hasaba alnan guramalaryň umumy toplumyndan aýratyn saýlap almak üçin goşmaça tagallalar zerurdyr.

Tablisa 1. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG sektorynyň deňeşdirme keşbi, 2024 ý.

Ýurt	Esasy adalga	Hasabatdaky sektoryň gerimi	Maglumatlarda iň gowy görüňän zat	Sektoryň güýçli tarapy	Esasy usulyýet töwekgelçiligi
 Gazagystan	HDG	2024-nji ýylyň ahyryna çenli 17 964 işjeň HDG	HDG maglumatlar binýady, iş üpjünçiligi, aýlyk haky, döwlet sosial zakazy, sosial hyzmatlara gatnaşmak.	Döwlet bilen resmileşdirilen hyzmatdaşlyk, HDG-leri goşmagyň ösen mehanizmleri.	Giň statistiki klassifikasiýa jemgyýetçilik peýdaly goşant fokusyndan daşardaky guramalary hemişe takyk aýyrmaga mümkinçilik bermeyär.
 Gyrgyzystan	TDG	Maksatlaýyn toparda 21 399 TDG; 4 548 gurama hasabat berýär; iň işjeň 397 gurama.	Jemi goşulan gymmat, JIÖ-däki paý, iş üpjünçiligi, aýlyk haky, salgytlar, maliýe girdejileri, satyn alyşlar.	Sebitde institusional goşandyň iň gowy ölçenip bilijiligi.	Maglumatlar gowy bolsa-da, sektoryň mandat, sosial we uzak möhletli täsiri hil bahalandyrmasyny talap edýär.
 Ýözbegistan	DNTG	10 müňe golaý DNTG; iş toplumynda bölümçeler we wekilhanalar bilen birlikde 11,6 müňden gowrak.	DNTG portaly arkaly sanly hasap, administratiw we maliýe maglumatlary, döwlet goldawy.	Institutlaşmagyň güýçlenmegi we goldaw infrastrukturasynyň giňelmegi.	Hakykatdan işjeň DNTG-lary hasaba alnan umumy toplumdan aýyrmak üçin goşmaça tagalla zerur.
 Täjigistan	RJG	1 700 jemgyýetçilik guramasy we 411 şahamça / wekilhana; maliýe seljermesi üçin 69 guramanyň maglumatlary ulanylýar.	Ekspert gatnaşygyny, taslama işjeňligini, saýlama maliýe seljermesini görkezýär.	Strategiki meýilnamalaşdyrmakda we maslahatlaşmalarda güýçli ekspert roly.	Tutuş sektor boýunça statistiki keşbiň doly dældigi, jemgyýetçilik görüňänliginiň ekspert ähmiýetinden pes bolmagy.
 Türkmenistan	Jemgyýetçilik guramalary	138 jemgyýetçilik guramasy.	Döwlet maksatnamalaryna gatnaşmak, taslamalar, hil netijeleri, girdeji getirýän işiň aýratyn görkezijileri.	Döwlet ileri tutulýan ugurlaryna we wezipeleriniň amaly ýerine ýetirilişine içerik goşulmak.	Makrostatistika maglumatlarynyň çäkliligi we mukdar maglumatlarynyň deňeşdirilijiligiň pesligi.

3.4. TDG-nyň esasy iş görnüşleri

Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG ösüşe birnäçe esasy iş görnüşleri arkaly gatnaşýar.

Surat 2. Merkezi Aziýada TDG-niň esasy iş görnüşleri

Şu hasabatnyň maksatlary üçin TDG-laryň goşandynyň özüşe päsgel berýän şertleri has görüňýän we çözülip bolýan etmäge ukyplylygy arkaly ýüze çykýandygy möhümdir. Bu olary ykdysady işjeňlik we maýa goýumlar üçin has amatly gurşawy kemala getirmegiň ähmiýetli gatnaşjysyna öwürýär.

Bu iş görnüşleri seýrek ýagdaýda aýratynlykda bolýar. Maýyplygy bolan adamlar bilen işleýän gurama şol bir wagtda hyzmatlary berip, hünärmenleri okadyp, kadalaşdyryjy hukuk namalaryna teklipleri taýýarlap, jemgyýetçilik geňeşine gatnaşyp we bähbit görüjilere döwlet maksatnamalaryna elýeterlilik almaga kömek edip biler. Ýerli ösüş ugrunda işleýän TDG bolsa bileleşikleriň zerurlyklaryna baha berip, ýerli häkimiýet edaralaryna maslahatlaşmalary guramaga ýardam edip, maliýeleşdirmegi çekip, infrastruktura taslamasyny utgaşdyryp we soňra onuň jemgyýetçilik monitoringine gatnaşyp biler.

Işin şeýle toplumlaýyn häsiýeti TDG-laryň güýçli taraplarynyň biridir. Olara administratiw meselä adamynyň ýa-da bileleşigiň durmuş ýagdaýy hökmünde garamaga mümkinçilik berýär. Şonuň üçin indiki bölümlerde TDG-laryň goşandy birnäçe ölçeg arkaly seredilýär: ykdysadyýete institusional goşant, dolandyryşyň hiline goşant, ykdysady ösüş, durmuş goşandy, tematiki iş hem-de netijeleriň hil häsiýetnamalary.

3.5. Maliýeleşdiriş çeşmeleri we serişde binýady

Sebitde TDG-niň maliýeleşdirilmegi dürli çeşmelerden emele gelýär (aşakdaky Surat 2-ä serediň).

Surat 3. Merkezi Aziýa ýurtlarynda TDG-niň esasy maliýeleşdiriş çeşmeleriniň çaklama gurluşy

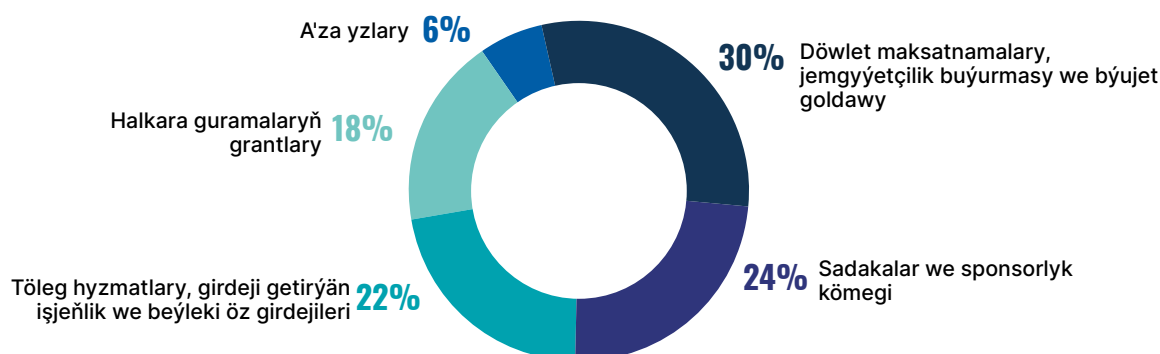

Diagramma sebitde TDG-lary maliýeleşdirmegiň esasy çeşmeleriniň çaklanylýan gurluşyny görkezýär. Paýlanyş Gyrgyzystan we Özbegistan boýunça mukdarlaýyn maglumatlaryň, Gazagystanda, Täjigistanda we Türkmenistanda TDG-lary maliýeleşdirmegiň agdyklyk edýän mehanizmleri barada elýeterli maglumatlaryň, şeýle hem täjirçilik däl sektoryň girdejilerini toparlara bölmek boýunça halkara çemeleşmeleriň esasynda emele getirildi. Görkezilen paýlar sebit boýunça resmi jemlenen statistika dälidir.

Görkezilen çeşmeleriň özara gatnaşygy ýurtlar we guramalaryň görnüşleri boýunça düýpli tapawutlanýar. Käbir TDG-lar üçin döwlet goldaw mehanizmleri esasy ähmiýete eýedir; beýlekiler üçin halkara grantlar; üçünjiler üçin bolsa öz-özüni maliýeleşdirmegi, sadakalary, durmuş telekeçiligini we hyzmatdaşlyk taslamalarynyň öz içine alýan garyşyk model möhüm orny eýeleýär.

Gazagystan TDG-laryň döwlet we döwlete ýakyn maliýeleşdiriş mehanizmlerine, şol sanda döwlet durmuş sargydynda we ýörite durmuş hyzmatlaryna gatnaşmagynyň ösen ulgamyny görkezýär. Ýörite durmuş hyzmatlary pudagynda 2024-nji ýylda durmuş hyzmatlarynyň umumy möçberi takmynan 45–55 milliard teňňe, ýagny 94–115 million ABŞ dollary diýlip bahalandyryldy. Şeýlelikde, bu möçberiniň 60 göteriminden gowragy býujet serişdeleriniň hasabyna maliýeleşdirildi.

Gyrgyzystanda TDG-laryň serişde binýady garyşyk häsiýete eýedir. Sektoryň maliýe girdejileri hemaýatkärlik kömeginiň we sadakalaryň, daşary ýurt tehniki kömeginiň we grantlaryň, döwlet hem-de ýerli býujetleriň goldawynyň, agzalyk tölegleriniň, tölegli hyzmatlaryň we beýleki çeşmeleriň hasabyna emele gelýär. Şeýle gurluş TDG-laryň işiniň diňe bir maliýeleşdiriş kanalynda däl-de, daşarky, içerki,

TDG Merkezi Aziýada:

ösüşe goşandy, dolandyryş we durnuklylyk

jemgyýetçilik we böllekleriň öz serişdeleriniň utgaşmasyna daýanyandygyny görkezýär. Bu, esasan-da, hyzmatlaryň bazar taýdan özüni ödeýşi çäklil bolan, emma kömege bolan zerurlyk ýokary derejede galýan durmuş taýdan duýgur we ýeterlik derejede maliýeleşdirilmeýän ugurlarda işleýän guramalar üçin aýratyn möhümdir.

Täjigistanda işjeň TDG-lar has köp derejede taslama işi we hyzmatdaşlyk maliýeleşdirilmegi arkaly maliýeleşdirilýär.

Türkmenistanda TDG-laryň serişde binýady döwlet maksatnamalary, halkara taslamalary we aýry-aýry guramalaryň girdeji getirýän işi bilen baglanyşyklydyr.

Özbeğistanda TDG-laryň, ýagny döwlet däl täjirçilik däl guramalaryň, serişdeleri sektoryň pul girdejileriniň, döwlet goldawynyň, sebit gaznalarynyň, grant mehanizmleriniň, sadakalaryň, agzalyk tölegleriniň, tölegli hyzmatlaryň we rugsat berlen hojalyk işiniň utgaşmasy arkaly emele gelýär. 2024-nji ýylyň ýagdaýyna görä, sektoryň pul girdejileriniň umumy möçberi 34 350,3 milliard sum, ýagny 2,8 milliard ABŞ dollary boldy. Döwlet goldawynyň mehanizmleri möhüm orun eýeleýär: Oliý Majlisiň, ýagny Parlamentiniň ýanynda TDG-lara döwlet grantlaryny, subsidialary we durmuş sargytlaryny bölüp berýän Jemgyýetçilik gaznasy hereket edýär. Raýat jemgyýeti institutlaryny goldamak üçin soňky ýedi ýylda döwlet býujetinden 718 milliard sum, ýagny 60 million ABŞ dollaryna golaý serişde bölünip berildi. Soňky üç ýylda raýat jemgyýeti institutlaryny goldamak boýunça sebit gaznalarynyň hasabyna 83 milliard sum möçberinde, ýagny 7 million ABŞ dollaryna golaý serişde 1 600 taslama amala aşyryldy. Mundan başga-da, Maýyplar jemgyýeti, Kerler jemgyýeti, Körler jemgyýeti, Maýyplar assosiasiýasy we olaryň ulgamyndaky 500-e golaý gurama doly döwlet howandarlygyna alyndy.

NETIJE

TDG sektorynyň sebitleriň keşbi Merkezi Aziýa ýurtlarynda durmuş-ykdysady ösüşe gatnaşýan guramalaryň birmeňzeş bolmadyk, emma ähmiýetli sektorynyň kemala gelendigini görkezýär. TDG anyk ugurlylyk, ynam, bilermenlik, gowşak toparlar bilen özara hereket we adamlaryň zerurlyklaryny döwletiň, ösüş boýunça hyzmatdaşlaryň, işewürligiň we ýerli bileleşikleriň mümkinçilikleri bilen birleşdirmek ukyby talap edilýän ugurlarda işleýär. | Indiki seljerme üçin sektoryň üç aýratynlygyny göz önünde tutmak möhümdir. Birinjiden, hasaba alnan guramalaryň sany hemişe hakykatdan işjeň işi gerimini görkezmeýär. Ikinjiden, TDG köplenç birnäçe funksiýany utgaşdyrýar: hyzmatlar, hukuklary goramak, bilermenlik, çözgüt kabul etmäge gatnaşmak we bileleşikler bilen işlemek. Üçünjiden, dürli ýurtlarda TDG goşandy dürli kanallar arkaly hasaba alynýar - statistika, döwlet maksatnamalary, sosial hyzmatlar, ekspert gatnaşygyny, jemgyýetçilik monitoringini, ýerli başlangyçlary we bähbit görüjilere gönüden-göni goldawy.